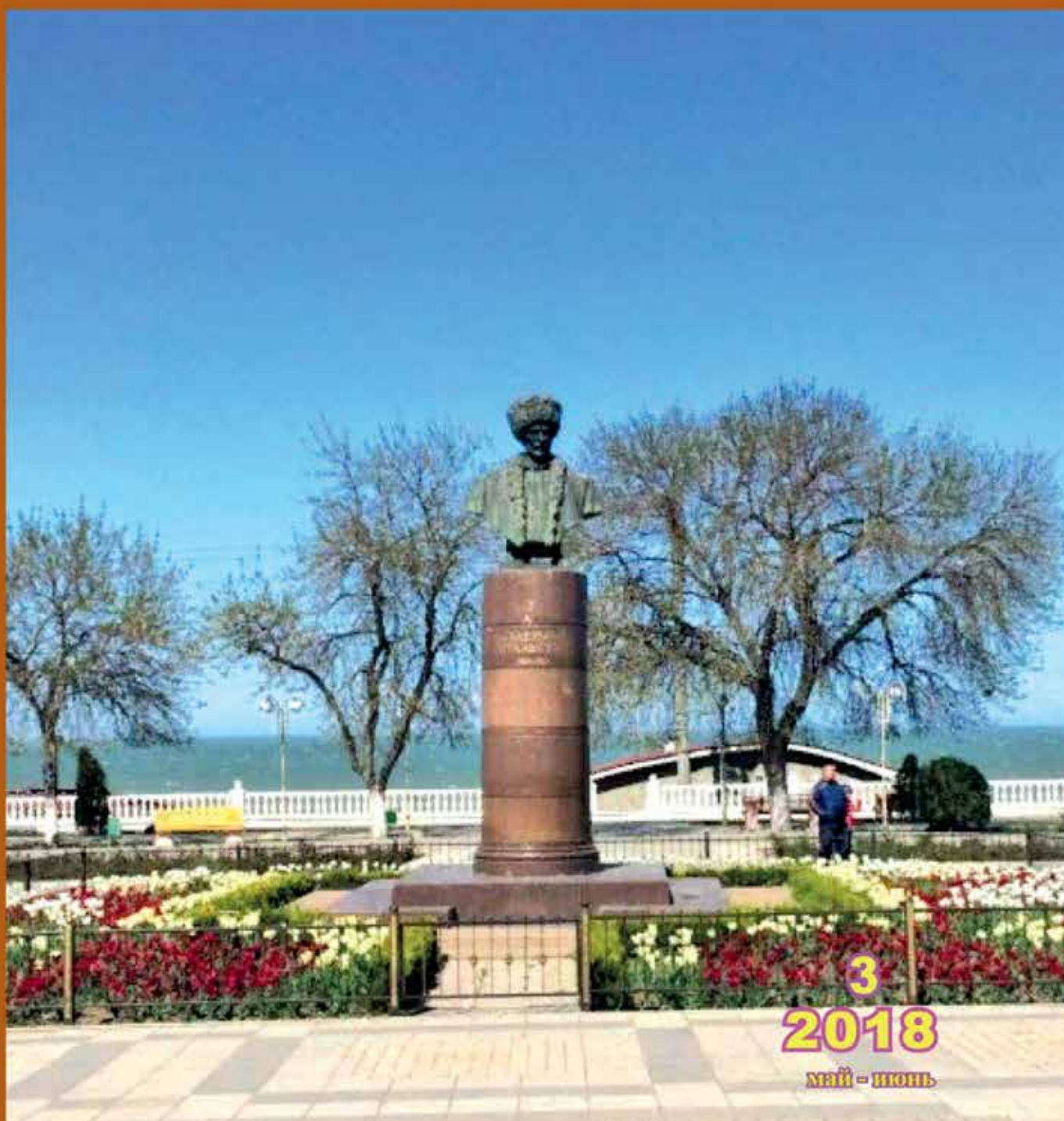

16+

ISSN 0235 - 0173

Самур

3
2018
май - июнь

*2018-йис патал «Самур» ва «Кард»
журналар ихъин давам жезва.
Рикъелай алудумир, азизбур!*

Къиметар ихътинбур я:

«САМУР» -

Почтуна:

Зур йисан – 186 манат,

Йисан – 372 манат.

КИОСКРА:

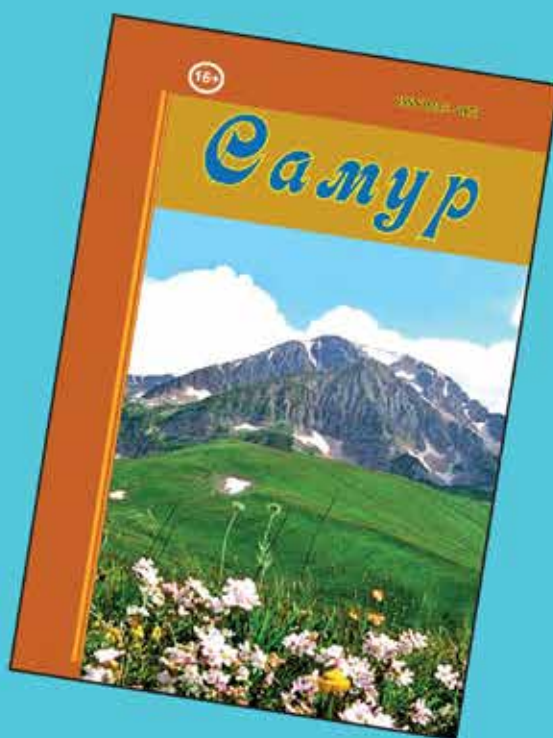
Зур йисан – 147 манат,

Йисан – 294 манат.

РЕДАКЦИДА:

Зур йисан – 105 манат,

Йисан – 210 манат.

«КАРД» -

Почтуна:

Зур йисан – 146 манат

Йисан – 292 манат.

КИОСКРА:

Зур йисан – 105 манат

Йисан – 210 манат.

РЕДАКЦИДА:

Зур йисан – 75 манат

Йисан – 150 манат.

С а м у р

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

**Учредитель:
Министерство печати и
информации РД**

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

3

2018

май - июнь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КЪИЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим Исмаилов. Кусчивиле-
лай - тарашчивилел.....3

ШИИРАТ

Зульфיקъар Къафланов. Гатфари-
кай магърум жеда аяздикай кичiedi...
Цийи шишрар.....6

ГЪИКАЯТ

Гъаким Къурбан. Яру Ярагъ.
Романдай къилер.....21

Абдул-Фетягъан 70 йис.

Гъажи Гашаров. Вири чIаларин
устад. *Макъала*.....66

Абдул-Фетягъ. Вач сефердиз, дуй-
нья, дуъа рикIеваз... *Шишрар*.....76

Лезги халкъдин сивин яратмишунар.
КIватIайди Абдул - Фетягъ я.....85

САТИРА ВА ЮМОР

КъепIир Селимбег. Тавакъуйда
гъакI ая. *Гъикая*.....93

Къаравилияр.....95

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА
А. МИРЗАБЕКОВ

Электронный адрес:
ismailov.abduselim@yandex.ru

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ**.

Чи телефонар:
Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Самур №3, 2018
май - июнь
На лезгинском языке

Выход в свет 19.06. 2018 г.
Тираж 385 экз
Печать офсетная
Бумага офсетная
Формат 70 х108 1/16
Усл.печ. л. 8,4 Усл. изд. л. 8,7
Заказ № 215
Цена свободная.

Типография: ООО «Издательство «Феникс-пресс».
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр. Петра 1, 61

Регистрац. номер ПИ №ТУ05-00351 от 01.12.2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по Республике
Дагестан.

***Редакция и издатель:** Государственное бюд-
жетное учреждение Республики Дагестан “Редак-
ция республиканских литературных журналов “Со-
коленок” и “Литературный Дагестан”.*

***Адрес редакции и издателя:** 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.*

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад
тахъун мумкин я. Макъалайрин, абура гъизвай де-
дилрин дуъзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда.
“Самур” журналдиз акъатай материалар печатдин
маса органра чап хъийидайла, журналдин т1вар кьун
чарасуз я.

Редактордин гаф

Абдуселим ИСМАИЛОВ

РЕДАКТОРДИН ГАФ

К1УСЧИВИЛЕЛАЙ - ТАРАШЧИВИЛЕЛ

Регъувални кичевал эсиллагъ гумачиз, рик1ел атайвал, гъили авурвал ийиз, республика жуванбрузни чарабуруз пайна, «зи гълева регъуьн ч1уд-хвар...» лугъуз, Т1лярат1адин жемятдиз, лугъудайвал, са вад югъ къалурна, Дагъустан Республикадин къиле 2013-йисан январдилай акъвазайбурун девир куътягъ хъана. Русвагъвилелди куътягъ хъана.

Гаф дагъустанвийрин фикирдалди, ихътин къайдасуз, къанунсуз девир Дагъустандин тарихда мукъвал вахтара хъанвачир. Акъван чкадал атанвай хъи, республикади гъатта инвалидринни пенсионеррин ва аялрин виликни вичин мажбурнамаяр тамамарзавачир. Абуруз гун герек тир кепекарни кваз чуънуьхзавай, тараишзавай.

Халкъдихъ «Къел т1урда яд хъвада» лугъудай хъсан мисал ава. Эхиримжи вад йисуз республика хвалдив ац1ай чакуниз элкъурайбуруни яд хъваз эгеч-1нава, гъелелиг вирида ваъ, амма амайбурални нубат атун герек я.

Эхиримжи йисара уьлкведа к1евиз ван авур къунарни суд-дуванар пара хъана, губернаторарни министрар дутагъра ацукъарна. Амма и жигъетдай Дагъустандив са регионни агакъдай хътинди туш. Январдин вацра Дагъустан Республикадин правительстводин председатель ва адан къве заместитель, са министр къуна хутахна. Абурун хиве твазвай тахсиркарвилери Дагъустанда эхиримжи йисара аваз хъайи къанунсузвилерикай шагъидвал ийизва. Сад-вад абурун тумухъанар квачиз, амай жемятди «жаваб гурай гила» лугъузва.

Тахсиркарар къуна жазаламишун, гъелбетда, хъсан кар я. Абурун гуьгъуьна масадбурни ава, мадни жеда. Амма дагъустанвийири чти чтиз гузвай ихътин суал ава: гъик1 алакъна абурулай жуван республика ихътин беябурчивилел гъиз?

Гила бязи халкъарин, абурун векилрин винизвилерикай, абурухъ авай артухан ихтияррикай рахаз хъайибур сивера яд къуна амукънава. Абуру гъана эхир

ихътин чкадал вири Дагъустан. Республикадин кыле маса регионрай рекъе тур ксар акъвазнава, чкадинбурухъ я ерли ихтибар амач, я ихтибар жесдайбур жагъуриз алахънава. Вири и крар акваз, чIехи пай дагъустанвийри вахтуналди республикадин кыл Владимир Васильеван кIвалахдин ва ада тухузвай политикадин тереф хуъзва.

Мукъвара республикадин правительстводин премьер Артем Здунова тухуз къалурай са совещаниди экрандила ам акурбурун рикIер къарсурна. Ихтилат Махачкъала шегъерда авай гьаларикай, агъалийри хъвазвай цин еридикай физвай. Ада совещанида ацукънавай чкадин инсанриз, жуъреба-жуъре дережайрин гьакимриз са шумудра суал гана: Куъне гьикI эхзава ихътин гьал? Квез аквазвачни жемьатди вуч хъвазватIа, шегъерда санлай гьихътин гьалар аватIа? Къерехдай премьервилиз рекъе тунвай жегъилди кылер рехи, спелар къалин дагъвийриз чеб садни халкъдин къайгъуда авачир ксар ва гьакимар тирди субутна. Гъавиляй абур мецер къурана ацукънавай.

Бязибуру лугъузва хъи, алатай йисан октябрдила инихъ республикада кыле физвай вакъиайрин себебар авачир са регионни жагъидач, чав икI эгечIунихъ маса метлебар ава. Идалди ахътинбуру чебни гъа тарашичийрин суфрадила кIус-тике гъатайбурун арадай тирди чирзава.

Ихътин къарши фикирар стхаяр тир Зияудиновар къуникайни физва. Гъатта чарар-цIарарни кхъизва, гуя абуру гзаф инсанриз куъмекар гайиди я, хуърера гъуърни шекер пагъайди я ва икI мадни. Муъкуъбуру суал гузва: гъинай атайди я абуруз пай авурбур, гьихътин рекъералди къазанмишайбур я? Амукъзавайди суд-дувандал ихтибар авун я. Эгер субут делилар авачиртIа, тIвар-ван акъатнавай, чпин девлетар миллиардралди гьисабзавай бизнесменриз акъван залан тахсиркарвилер малумардачир.

Аннамишун четин туш хъи, кIусчивал лап фадлай яшайшидин са къетIенвилиз ва ачух ришветбазвилиз элкъвез эгечIай республикада и татугайвал амай вири крарал ва рекъерал гъалиб хъанвай ва ачух тарашичивилиз элкъвенавай. Гьикъванбур къуртIани, душтагъра ацукъариз, абурун мал-девлет тулкI авуртIани, инсанрин алакъайра кIусчивал амай къван ахътинбур мадни пайда хъжеда. КIус акурдан вил мадни чIехи кIусунал жез...

* * *

**Хуъруън нуькIре,
Пенжердал вил эцигна,
ТIалабзава вичин пай.
Зани,
КIваляй къежелди гьил экъисна,
Гузва адаз къуълуън твар...
КIусунал вил эцигна, ваз
Язухвиляй вегъедай,
Хура туна векъи аяз,**

*Куьчеда гьикI кьекъведа?
Уьмуьр ятIа, тухуз жеда,
Жакъваз кьуру кIарабни,*

*Югъни, йифни фида, лугъуз:
ВегъидатIа яраб ни?
Тухвилихъни азадвилихъ
Иштагъ ава виридан,
Ислягъвилихъ, абадвилихъ
Темягъ ава виридан,
Гъар садани вичин гъилер
Ялзава, затI къачуз кIанз,
Аялдини вичин вилер
Экъисда, це лугъуз кIанз.
КIус паталди ялзаватIа,
Гана тур, къуй алатрай,
Аялдини кълзаматIа,
Тадиз диде ахкъатрай.
Эгер некни кьуртIа кIус яз?..
Ам хуьз жедай сир яни,
Дуьз суал я: гьалтна мус вал?
Зун рекъеллай пIир яни,
Гьалтиз кIусар гайибурни
Къачуна шад хъайибур?
Я ви патав акъвазинни
Нефсиниз кIус гайибур?
... Ингъе,
Къуьлуьн твар къачуна,
НуькIни пуррна цавава,
Налугъуди, гишин ам ваъ,
Зун маргълрин юкъвава.
Пенжердал сад ахиукъзава
ТIалабчидин чин алаз...
...И дуьньяда амукъзава
Дарвилерни, гишинвални,
КIусчияр, гъа куьн амаз.*

Шиират

Зульфикъар
КЪАФЛАНОВ

ГАТФАРИКАЙ МАГЪРУМ ЖЕДА АЯЗДИКАЙ КИЧЕДИ...

(Шиийи шиирар)

ШИРИН ГАФ

Гъикъван чIав я,
Зи вар гатаз,
Вилер яру,
Гъилер яру
Вахтун:

Зун туш адаз герекди,
Зи гаф я,
Гаф,
Ширин хъанвай Фелекдиз...

ТУНАЧ

Диде.
Велед.
Тере женгерай хтай велед
Дидеди
Тунач кIвалин парудал:

Къужахдайла,
Адаз хирер акуна,
Алай хцин далудал...

ГАГЪ-ГАГЪ

**Ажал.
Вавай тГалабдай –
РикІ аваз азабда –
Са затІ ава за,
Играми Ажал:**

**Гъвергъвердин атир,
Марвардин стГал,
Вегъез хъухъ гагъ-гагъ
Зи кесиб сурал...**

УЪМУЪРДИН ДАКІАР

**Са вахтара,
Са пакамдал
Ахъаз тадай дакІар зи,
Зи жегъилвал
Акун патал
Цийивацраз – маралдиз...
Гила дакІар,
Гила дакІар
Къевзава за:**

**За кІанзавач,
Зи агъилвал акуна,
РикІ тІар хъана Ажалдин...**

ДАГЪВИ

**ЯзватІани яхцІур йис,
Яшамиш жез шегъерда,
Амазма зун
Дагъви яз:**

**Зи уъмуърдин
Рагъ куькІуьзва
Шагъдаларин сегъерда...**

КЪВАН

**Бейкефиз тахъуй
Са чІавузни
Къван:**

Лежбердизни,
Регьбердизни
Герек я лакъан...

ГУНАГЪРИН ГЪУЪЛ

За дуьньяда –
Гунагърин гъуьле,
РикIик кичI кваз,
Ийизва сирнав:

Пайгарди туш
Зун авай луьткве...

АЯЗРИН ЧIАВ

Са чилихъ ваъ,
Гафунихъни
Вахт-чIав аяздин:

За гъиссна ам,
«Къенва диде...»
Лагъайла заз,
Хуьрйй атай кагъазди...

КЪВАНЦИН ГАДАЯР

КичIе хъана,
Яман тир
Душмандин
ЦIарцIардикай гапурдин,
Са чIавузни агъузмир къил:

Вахъ рухваяр ама,
Зи Чил,
Къванциз элкъвез гъазур тир...

ГЪУЪЛ

Зун гъуьлелла –
Къерелла цин дуьнедин.
Ам аквазва,
Заз чан гайи,
Заз ван гайи
Диде хъиз:

Зун хьуьрейла,
Хьуьрезва гьуьл.
Зун ишейла,
Ишезва гьуьл...

МИЧИВИЛИН МЕС

Сегьер.
Сегьер хьунни,
«Вун зиди я,
Анжах зиди!» –
Лугьузва заз Экуьвили:

Чизвач адаз,
Вичин кIвале
Заз фадлай мес
Вегьенвайди МичИвили...

БУРЖЛУ Я

Дагьлар.
Зи дагьлар,
Куьн
Дуьзенлухриз буржлу я:

Куь кьакьанвал,
Дуьзенлухрин
Дуьзвилелай аслу я...

ТIAЗ ХЪСАН Я

ТIазва зи рикI.
ТIаз хьсан я:

Ам тIазмай кьван,
Амукьда зун,
Ният михьи,
Суфат экуь
Инсан яз...

ШАЛБУЗДИН НАГЪВ

Руьхь жезва,
Руьхь,
АлкIай хьиз рагь,
Зи сабурдин,
Абурдин гад:

Хъвазва ада
Шалбуздин нагъв –
Самурдин яд...

КІЕВЗАМАЧ

Са вахтара
Инсанри,
Йиф жез-тежез,
РакІ-вар кІевдай гурандин.
Гила стІун кІевзамач:

КІевиз тазвач,
Ахвар ханвай лакъанри...

ЖЕЗВАЧ

Гаф.
Зурзазва Гаф –
ХъуьтІева ам
Девирдин:

РикІиз кІанз,
Жезвач завай
Гатфар гъиз,
Зи Гафунин уьмуьрдиз...

КЪИРМИШ ЖЕЗВАЧ

Зи са хесет –
Шараб кІан хъун –
Гъич сакІани дегиш жезвач:

Уьмуьр –
Женг я.
И женгина
Хер жезва зи гъиссерал,
Анжах абур къирмиш жезвач...

МИГРАГЪАР

ГъакІан хуьр туш,
Зи хайи муг –
Миграгъар,
Сур сурарин
Юкъва авай уба я:

Гъикъван сурар
Чехи ятІа,
Гъакъван а халкъ зурба я...

ШИРЕР

Михи ксар –
Пайгъамбарар
Телеф жез,
Артух жезва ви хурал,
Чил,
Ширерин къадар...
И карди зи чуькъвезва къил:

Ширер артух жердавай,
Тимил жезва,
Зияратрихъ рекъе гъатдай
РикІерин къадар...

МАРВАР

Марвардиз –
Наз-дамах тир гъаятдин –
Гузва за яд,
КІуф агъузиз кутардин.
ГъакІ ятІани,
Ара физ,
Килигзава
Ада къавун чІутхвардиз...

ДЕВИРДИН ТІАЛ

КІвал.
КІвалева зун,
Адан къайи,
Адан мичІи
Вад лугъудай пипІ хъана:

Пара вахт я,
Девирдин тІал галукъна,
Зи мез –
Чуьнгуьр
ЛипІ хъана...

ЛЕПЕЙРИН ВАН

**Гьул.
Къван.
Къванцелла зун –
Къенвай инсан...
КъенвачиртІа,
Къведай тир заз,
Хендедади кифер хъиз,
Къер чухвазвай
Лелейрин ван...**

ГЕЛЕЖЕГДИН ДАКІАР

**Муьгьуьббат.
На муьгьуьббат
Хуьзва,
Туна,
Ачух тежер дапІарда...
Са юкьуз за,
Чанни гана,
Ачухда ам,
КукІварда:**

**Заз кІанзава
Чилел таз кас,
Экв куькІуьрдай
Гележегдин дакІарда...**

МУЬГЬУЬББАТ

**Зурба затІ я муьгьуьббат.
Адав къверди
Хъанач,
Жедач
Чилерал:**

**Ада,
Герек атунни,
Агъзур душман
Магълуб авур игитни,
Акъвазарда метІерал...**

ЛУКІВАЛ

Заз мискІндиз –
Зи ахвар хаз –
Ша лугъузва азанди.
Фидач зун.
Къени фидач,
Пакани:

ЛукІвал кІандач
Зи чандиз...

ГАФАРИН СУРАР

«КІела и чІал,
КІан ятІа ваз,
ХъубтІуьн цикІиз
Туьш хъана вал
Гатфарин нурар...»
КІелна за:
Хибри жезва акъул зи,
Эгъуьндай къван,
Гафариз сураар...

МУЪГЪУЪББАТДИН АЯЛАР

Дуьнья.
Дуьнья авай гьал акваз,
Щурзава зи хиялри:

Терс гурцІулри –
Къагъбевилин,
Качвилин –
Башишзава
ЧІал,
Аваз,
Муъгъуъббатдин аялрин...

ЖУЪТВАЛ

Ша,
Санал жен.
Къилди-къилди,
Вичин туькъуьл сас гуьцІиз,
Къурурда чун
Щурурда чун
Сивинвили:

**Чи жуьтвилив
Гвазва уьмуьр
Ширинвилин...**

САД ЛАГЪАЙ КАС

**Сад лагъай кас –
Атем рикел атайла,
Зи беденда,
Вулкан хъана,
Ргаз жеда,
Накъварин булах:**

**Акунач гъич язухдиз
Дидедин къужах...**

СИФТЕ ШАИР

**Сифте шиир
Кхъей шаир –
Галачиз къелем –
Муьгъуьббат я,
Муьгъуьббат,
Цурур авур вичин цIал,
Гъавани Атем...**

ЗУЪГЪРЕ

**Экв жез-тежез,
«Сагърай!»
Дуьа мецеллаз,
Гъил къазва за Зуьгъредин:**

**Ада хуьзва
Секинвал-хъвер,
Зи ксанвай куьрпедин...**

ЧИР ХЪАНВА

**Кат-калтугнар багъа тир
Гъафил я шуркIунтI –
Вилера нагъв
Вир хъанва:**

**А язухдиз,
Вичикайни
Лам жедайди,
Чир хъанва...**

СА ЗАТИНИ ТУШ

Са затИни туш –
Жез тахъурай
Залан ваз –
Ви гуърчегвал,
Эгер адахъ галачтІа ви
Жаванвал...

БУРЖЛУ Я

Буржлу я вири
Инсандин вилиз:

АквзвачтІани вичиз вич,
Ада дуьнья,
Чил чими
Ийизва рикІиз...

ЯГЪ

Ягъ,
Пек тиртІа,
Чин къацІунни,
Ранг цІрунни,
Дегишдай,
Девлетлуйрин бахт хъуьредай,
Шикил акваз,
Къизил ганвай нехишрай...

ХУДОЖНИК

Кур къисметди закайни
Къе художник авунва.
За гзаф ваъ,
Тек са шикил чІугунва –
Бубадин кІвал,
Гум амачир гурмагда...

ТУШАЛ ТІВАР

Къабулдач за,
Гъич садрани къабулдач,
Гардан кІирна,
Къачудай тІвар:

Зун дили туш,
ТІвар къачудай амална,
КъацІуриз зи
Шиирдин зар...

ЧЕТИН Я

Дерт.
Дертлу я зун,
Хервин я:

Дерт тийижир дуьньяда,
Дерт галачиз,
Хер галачиз
Яшамиш хъун четин я...

ИМАН

Бишидазни,
Яш жердавай,
КІан жеда ван
Азандин:

Женнетдин рехъ
Инсандиз
Къалурзава иманди...

БАХТУНИН ТАР

Са зун ваъ,
Захъ галаз
Зи бахтунин таза тарни
Чилел атана.

Йисар физ,
Буй гъана за –
Чехи хъана зун:

Зи бахтунин
Тар ама гъич
Винел татана...

ГЪАМ

Ваз минет я,
Минет я рикІин,
Секин тур зи гъам:

И мунафикъ,
И келлегуъз дуъньяда,
Михъиз дили тахъун патал,
Герек я заз ам...

ТАР

Жив-мурк такваз,
Кумай дагъдин ченедик,
Турзава тарци:

Гатфарикай
Магърум жеда,
Аяздикай кичеди...

КЪАРГЪАДИН ЛИШАН

Билбил.
Билбилдивай,
Килигиз кІанз,
Килиг жезвач гуъзгуъдиз,
Гуъзгуъдиз йикъан:

Аквазва шуъшедай
Къаргъадин лишан...

КІВАЛИН РИКІ

Кичезва вич
Какур жез,
Муздур жез
Зи кІвалин рикіиз:

Зун куъчедай,
Са биришдин агъур жез,
Хуъквезва кІвализ...

ЙИКЪАН УХШАР

Йиф.
Юзуриз вичин
Цивин хътин
Киф,
Мукъвал жезва йиф.
И карди гъич зи
Ийизвач рикІ дар:

Гъеле зак йикъан
Кумазма ухшар...

ГЪАМЛУ ВИЛ

Къуъл.
И сеферни –
Мехъер аваз –
Ийиз хъанач къуъл завай:

И сеферни,
Алатнач хъи,
Алатнач,
Чилин шардин
Ламу,
Гъамлу
Вил залай...

ЖЕНГЧИ МАНИ

Царара тваз
Экуъвал,
Уъмуърдин нев –
Диривал,
За лекърекай
Женгчи мани кхъизва:

Лекъре эвел –
Къуъзуъвал,
Эхирдай вич рекъизва...

КЪВЕ ВАХ

Къве вахт –
Къве вах
(Сад Югъ,
Сад Йиф)
Гелкъвезва захъ виринра:

Чулав ваха,
Юкъва туна гъетерин,
Ахвар хуъзва зи,
Лацу ваха,
Мукалдалди сегъердин,
Гъамар гуъзва зи...

ЧЕКМЕЯР

Михьибур я,
Хьуьтуьлбур я
Эхиратдин куьчяяр.
Гьахьняй аниз садни физвач,
КІвачел алаз
Чпин кьацІай,
Чпин хьукьвай
Чекмеяр...

ЦАВ

Цав ачух я.
Адал стІун циф алач.
ЯтІани зун кьезжива:

Зи бейнида
Кьвазва марф,
Дабан ядай киф галай...

ИШИГЪ

Ишигъдикай
Са чІавузни экв жедач,
Экуь чкада:

Адан кьуват –
Чандин тІакьат,
Чуьнуьх хьанва
МичІи чкада...

ЭХИР

Экв.
ДакІар.
Ви дакІарда кузвай экв,
ГьакІан экв туш –
Уьмуьр я зи...
Туьхуьрмир ам:

Ам туьхьейтІа,
Эхир я зи...

СТІАЛ

Пара туш зун –
СтІал я,
Юазмай гьеле,
Азиятар,
Азабар
Аквазмай гьеле.

Пара туш зун –
СтІал я...
Зи тІвар –
Лутькве,
Кьекьведай чІав мукьвал я,
Ажалдин гьуьлел...

ГАГЪ-ГАГЪ

Зун варцелла,
Чилин варцел,
Атай-атай хьфизвай.

Зак,
Рагъ акваз,
АкІизвай,
Акатзава кичІ:

Гагъ-гагъ цава,
Себеб яз мичІ,
Чагъ гьетерни туьхуьзва...

КВАХЪДАЧИР

Амач захь иман,
Я амач захь дин –
Квахьнава:

Квахьдачир абур,
ГумайтІа зи девирдив
Гьакьунин гапур...

ШАИР

Пайдах гваз,
Хранвай,
Квакварикай шиирдин,

Гафунин тик куклушрихъ
Тухузва вич шаирди.

КЪАБУЛДАЧ

Жегьилвал,
Садра гузвай жегьилвал,
Харжна юкъва
Душманрин,
Хуьквез тахъуй Ватандиз:

Хайи чилин гуранди
Къабудач ви
Агьилвал...

СА КАР ЧИДА

Гуьлле.
Гуьлледиз,
Са кар чида хъсандиз:

Луквал авун
Луьледиз,
Гъиле авай душмандин...

САД Я

Эхъ,
Сад я чун акунриз.
Рахунризни сад я чун.
ГьакI ятIани,
Саналлач чун –
Чара я:

Чил ханва чи...
Гузвайди чаз чаравал,
Адан хурай фенвай дерин
Ара я.

ИЛАН

Вахт-вахтунда
Иланди,
Алудзава хам.
ИкI ада
Инсандив –

Къадир авай алванрин –
Агудзавач гьам...

НАКЪАН ХЪВЕР

Чан.
Тазва зи чан,
ЯтIани за –
Такъудиз ван –
Эхзава тIал:

Зи къенин хер,
Накъан хъвер тир...

ДЕВИР

Девирдиз,
Чина агъу,
Къан авай,
Вичин гъил хъиз,
Зи гъилни
Яру хъана кIанзава:

Залумди,
КапI къатIиз,
Тазва зав кап кIватIиз...

ЦИВЕРЕКИ

Зун гьед туш,
Циверек я гьетрен,
Хъфизвай,
Нур гана,
Гъенелай йифен...

ТЕКВЕЛ

Чехи я,
Генг я дере
Къулан вацун – Самурдин.
ГьакI ятIани
Дар я ина,
Пар я ина,
Зи рикIиз хесте:

Стха аваз,
Тек я зун,
И вацун кьере...

ШИРИН МЕЗ

Аганва вахт,
Зи масанбур,
За куь риклер
Секинардай:

Сад Аллагьди ганва заз мез,
Туькьуьл дуьнья
Ширинардай...

БИНЕЯР

Бинеяр.
Уьлквеяр.
Чклизва уьлквеяр.
Тварар таз,
Тарихдиз
Хьфизва уьлквеяр:

ЧкИдайбур уьлквеяр хьуй,
Амукьдайбур –
Бинеяр...

МАСА ГЪАЛ

Дуьнья.
Амач дуьнья
Дуьнья яз –
Маса гьалдиз атанва:

Ички хьвайла,
Тар жедай кьил,
Тар жезва кье тахьванмаз...

НАБУТ КАП

Чун са гьуд тир,
Рехьвер хайи душмандин;
Рекьер гайи,
Риклер гайи
Мугьманриз...

Чун са гьуд тир.
Кап я кье чун,
Тцупар ханвай,
Набут тир...

САФ

«За ви рикляй акьудда тивек,
Заз кIанивал тавуртIа», –
Ви сивевай гаф хьанва.
Акьудна тур:

Зи рикликай
Фадлай суьзек –
Саф хьанва...

ВЕРДИШВАЛ

Вахт.
Бахт.
Дигмиш жезвач,
Йикьалай-кьуз,
Эзмиш жезва бахт:

Кьуд кIвачел кьекьез
Вердиш жезва вахт...

КАЛУШ

Инсанди,
Хкаж хьайи тепедал,
Вични дагьдин
Гьисабда са куклушдай.

Амма,
Амма,
Дагьдин патав
Вич са затIни туширди
Гьисса ада,
КIвач хтурла,
Чилел алай
Вичин кьацIай калушда...

ТЕЧИРВАЛ

Зун.
Са чІавуз зун
Чехи жезвай,
Рехивал течиз.
Къе лагъайтІа,
Рехи жезва,
Чехивал течиз...

ТІУРФАН

Ашукъ я зун тІурфандал.
Йифиз-юкъуз –
Гъамиша
Ава ам зи фикирда:

КвахъайтІа ам
Зи къисметдай,
Уъмуърдай,
Мур акъалтда зи чандал...

ГЪАМАРИН ЭХИР

Ажал,
Зи Ажал –
Гъамарин эхир,
Ихтибарда анжах за Вал,
Зи къадамрин,
Камарин эхир...

ДИШЕГЪЛИЯР

КІвалин дишегъли –
Аялрин диде.
Кимин дишегъли –
Базардин емиш...
РикІин дишегъли –
Хиялрин дегъне.

ЕМИШРИН ЦИЛ

Гатфар.
Вахт ятІани хъфидай,
Хъфизвач гатфар.
Заз,
ЛагъайтІа,
Ам хъфена кІанзава:

Ам техъфенмаз,
Цил чрадач,
Зи емишрин чандавай...

ЯВШАНАР

Амач,
Амач,

ЗатІни амач
Гун тавур заз цавари –
Са зибура я
Вири михъи,
Вири дири
Лишанар:

ИкІ туширтІа,
Зи бахтунай
ЭкъечІдачир дарман хъчар –
Явшанар...

ЗИ БАХТ

– За ви вахт ужузарда,
За ви вахт ажузарда,
Чуънуъхна хъиз тахт...

– Ажузара,
Ужузара:

Зав гумач зи бахт...

Магъачкъала, 2017-йис.

Тъжкяят

Гъаким КЪУРБАН

ЯРУ ЯРАГЪ

(Романдай чукIар)

Къвед лагъай къил

ЯРАН Б УБА

5.

Къуьд акъатзава... Тебиатдал чан акъалтзава... Къуьд – къуьртI, гатфар – шуртI жезва: тарарикай, тамарикай гатфарин таза атирар къвезва.

– Яр алукъзава! – Яран варз алукъзавайдакай хабар гузва хъуьтIуь тади ганвай ярагъвийри сада-садаз.

Инсанрин вилер Яран сувар атунал ала. Ам мукъвал жезвайди булахрин рекъе рушари лугъузвай манийрайни чир жезва:

Къвезава чаз гуьзел гатфар,

Ийида чна Яран сувар...

Неда таза хъчад афар,

Фад-фад ша, чан Яран сувар...

Вини Ярагъ хуьруьк къетIен гьерекат, йигинвал, шадвал ква: чIехи-гъвечIи Яран сувариз гъазур жезва... А югъ жезмай къван фад атана кIанзава...

Исламди къадагъа авур, адаз михъиз тергиз кIан хъайи сувар халкъдин бейнидай, мефтIедай акъатнач... Гила фекъийри Яран сувар къейдзавай инсанриз чIуьк хъийизмач.

Бункъ бубади кимел рикIел хкизва:

– ГъавтIа дегъ заманра чи вилаятра цаварихъ галаз рахадай ЗаратIиш лугъудай са пайгъамбар хъана... ИкI лугъуз суьгъбетдай чаз рагъметлу Камал бубади, – рикIел хкизва кимел Бункъ бубади.

– Камал бубадин суьгъбетар зи рикIелни алама, – лагъана Малла Исмаила.

Абурун тереф Гъашимани хвена:

– ЗаратIишакай азни гзаф ванер хъайиди я.

– Виликдай Яран сувариз «ЗаратИшан югъ» лугъудай тир, – давамарна Бункъа.

– Эхъ, – тестикъарна къужайри.

Ярагъвийриз чизва: Бункъ буба гъар пакаман яралай кимел къвезва ва дикъетдивди гъуьлуькай хкечІзавай ракъиниз килигзава. Адан хиве халкъдин чІаваргандин Яр варз алуькъзавай югъ са вичиз чидай лишанрай тайинарун ва ам алуькънавайди хуьруьз малумарун ава.

– Яран сад лагъай юкъуз, рухваяр, – лугъузва Бункъ бубади жегъилриз, – чи хуьрел алуькъзавай рагъ агъа къве кІунтІун арадай, – гъил туькІуьрна, чІулав кІунтІар къалурзава, – дуьм-дуьз агун ва кимин цла акъун лазим я. Ам гъакІ атайла, рагъ элкъвезва: югъни йиф сад жезва, ахпа яваш-яваш югъ яргъи, йиф куьруь жез эгечІзава.

Жегъилар ракъиниз, адан рекъел алай кІунтІариз ва кимин цлаз килигзава: и пуд нукътІа сад-садал ацалтнаватІа ахтармишзава.

– Ацалтна-а-а! – гъарайна сада.

– Яр алуькъна-а-а! – гъарайна къвед лагъайда.

– Яран сува-а-р! – гъарайна пуд лагъайда.

– Ярагъар! Квез ЗаратИшан Яран сувар мубаракрай! – лагъана Бункъ бубади.

– Я Бункъ буба! А ЗаратИш вуж я?

– ЗаратИш, балаяр, чаз Яран сувар акъудай пайгъамбар я. ЗаратИш – зар алай чин, экуь суфат лагъай гаф я, – гъавурда твазва къужади.

Суварин югъни пара успагъиди хъана: ракъини гъава чими ийизва, вили цавар михъи я, гар квач... Инсарин чухваяр, кІуртар, шалар хтІунзава, къезил, къелечІ парталар алуькъзава. Гъилерихъ яру гъалар акалзава: яра ягъиз кичІезва.

Аялри куьчейра манидалди гъарайзава:

Яр – гатфар! Яр – гатфар!

Яраз яру мур тахъуй!

Яр – гатфар! Яр – гатфар!

Цавай яру марф татуй!

Кайванири, тІапІахъанри къулар, акайра, тІанурра цІаяр хъийизва, къ-ажгъанра ятар цазва, суварин хуьрекар: шурваяр, дулмаяр, ашар, къавулар, гитІер... ийизва... Лавашар, хъран фар, ацІулар, базламачар, натІулар, шуьреяр чразва. Къурай емишар: ичерин зурар, чуьхверар, кІерецдин хвехер, шуь-мягъар кандуйрай акъудзава... Абур, халкъдин адет тирвал, вири суфрайрал эцигун, суварин пай кІанз къвезвай аялриз паюн герек я.

Аялри, жегъилри кимерал, куьчейрин гегъенш майданрал кІарасар кІватІна-ва: абурук, югъ мичІи хъайила, цІай къада, Яран ялавар ийида.

Яран сад лагъай югъ няни жезва. Кимелай зуьрнедин, далдамдин, Мазан Мусаян манидин ванер акъатна: Яран сувар эгечІзава, къавалри хуьруьнвийриз шад мярекатдик теклифзава.

КІвалерай дамахарнавай гъвеч-чІехи экъечІзава. Абуру сада-садаз Яран сувар мубаракзава. Куьчейар, цІаяр хъувунвай майданар инсанрай, манирай, хуьруьнрай, гъарай-эвердай ацІузва.

Аялар буш турбаяр гваз хуьре къекъвезва: абуру, халкъдин сур вахтарин адет тирвал, чпиз Яран паяр кІватІзава.

Майданрал цІаяр кузва, ялавар цавун аршдив агакъзава. Инсанри, чІехи-гъ-

вечѣи какахъна, ялавилай агъадихъай винидихъ хкадарзава, Яран суварин чѣалар лугъузва:

Чан Заратѣиш, Заратѣиш!
Зи азарар – агъадихъ,
Зун – винидихъ!
Чан Заратѣиш, Заратѣиш!!
Вун – зи далудихъ!

Иесийри кѣвалерин къаварал куьгъне пекерикай, парталрикай, палдумрикай авунвай, цѣай квай шемер акъуднава, абур гваз жегъилри л манияр лугъуз-лугъуз чѣрейрал чархар язава:

Шарни пепе – чѣурухъди,
Чѣурун девлет – кѣвалихъди...

Яран сувар жегъилри гурлу ийизва, на лугъуди, им анжах гъабурун сувар я: ялавилай хкадарзава, манияр лугъузва, къуьлерзава...

Къил хкатнавай жегъилри таниш рушарикай чпиз ярар къазва, сусар хкъзава: цѣаяр хъувуна, юкъуз хъиз, экуь хъанвай майданрал жегъилар къвекъвед жезва, сада-садахъ галаз суьгъбетарзава, Яран ялавилай хкадарзава, къуьлерзава, рикѣин гъиссер арачухъзава...

Жегъилрин меслятрикай, ни вуж хкънатѣа, сифте абурун кѣвалера, пака булахрин рекъера малум жезва... Сусар хкънавай жегъилрин диде-бубаяр зулуз ийидай мехъерин гъазурвилер акваз гара гъатзава. Абурун рухъвайриз сусарихъ галаз цѣйи мукъва-къилиярни жеда: ярдин буба, ярдин диде, ярдин стха...

Суварин майданрал Мегъамедни къекъвезва, анжах адавай шадвилер жезвач: инал адан лишан квай хунупѣ алач, яргъа ава...

Къе Магъмутхуьрел Айишатаз суварин паяр гваз, адет хвена, Мегъамедан дидени вах фена. Гада фикирдик акатзава: «Бес за жуван сусаз Яран сувар вучиз мубаракзавач?! Адет туш, айибарда. Яни?! Исятда фена, мубаракда ман! Яран бубадизни, амай хзанризни мубаракда... Кутугнавачни?!»

Гададин рикѣи Магъмутхуьруьз физ гъалаба къачунва. «И геж вахтунда зун акуртѣа, Магъарам-эфендиди вуч фикирда? За адаз вуч лугъун? Икъван зегъметар чѣугуна феѣила, Айишат такуртѣа? Адаз зун къведайдѣи чизвач къван?! – жегъил къве рикѣин хъана. – Акъваз... Суварин ялавар Магъмутхуьрени хъувунва, Айишатни куьчедал экъечѣнава жеда... Зун фида! Вич такуртѣа, адан дакѣардиз килигна хкъведа!»

– Уьсейдер! – Мегъамеда дустуниз эверна.

– Гъай, стха!

– Вавай исятда захъ галаз, – хуьруьн рагъ акѣидай пад къалурна, – къвез жедани?!

– Жеда, – Уьсейдер гъасятда дустунин мураддин гъавурда акъуна.

– Ша!

– Ша! – Уьсейдера гадайривай шемер къачуна: сад – кузвайди, муькуьбур – лазим хъайила, цѣай кутадаибур. – Ша!

Ашкъи, муьгъуьббат чуьнуьхиз жедач. Муьгъуьббат – инсандин рикѣи я, руьгъ я. Рикѣе ашкъи авайдакай пагъливан жеда... Са сефер вичин ярдиз

килигун патал Мегъамед Гатункъарал фена хкведай... Гъа и мукъвал алай
Магъмутхуърел фин адаз са куьнайни туш.

6.

Гатфарин атирар чкъанвай жуьмядин чими югъ .

Вини Ярагърин жемят гъятрал, кимерал, куьчейрал ала. Чуьлдин къвал-
лахрал экъечдалди сад-вад югъ ама. Чатукай къашунинни куталдин ванер
къвезва: Ванхъара гъанефар, дергесар, баскъумар гатазва, абуруз итимри
гъятдал чарх гузва. Квалерин гуьнейрик къарийри сариз кек язава, дише-
гълийри чхрайрал гъаларзава. Сусари, рушари гамар, халичаяр михъзава.
Кимерал итимри чпи-чпин къилер ва чуруяр твазва. «Гатлар храдай тилал»
къвед-пуд итимди чалидин бине кутунва, урукулдал акъуднавай теквенра
шутьягъдин твалар твазва... Аялри, гъарай ацалтна, куьчейра къарасдин
балкъанар гъалзава.

Сухтаяр мектебда къатлъ хъанва. Абурун са пай жузар къелунал, са пай
къамайр къугъунал, къведни сетренжар къугъунал машгул я.

– Зариятдал риклъ алайбур! – эверзава са сухтади.

Эдебият къандайбур са пипле къатлъ хъана. Инал Мегъамед муаллим, Мазан
Мусай, адав турбадай акъуднавай чуьнгуьрни гва, хуьруьн жегъилар гъасятда
атана, алтлушна. Абуру зарийрин къалар къелзава, чпин фикирар лугъузва,
гъиссер къалурзава. Тамам са межлис хъана.

– Я Мегъамед стха, чаз жуван са къал къела ман, – къалабзава жегъилри:
абуруз Мегъамеда къалар туькъуьрзавайди ван хъанвай.

– Везиндалди лугъун регъят я, – меслят къалурна мазанди. – Лагъ!

– Лугъуда ман, яб це, – дезгедихъай къарагъна, къил хкажна, вилер Каспий
гуьл галай патяхъ элкъуьрна, лагъана: – За ихътин къал хкъенва, ам къезни
талукъ я, – аруз аваздалди лугъуз эгечина:

Къела, дустар, гъар макъамда

абурлу жервал,

Синагърани азабра куьн

сабурлу жервал...

Са шумуд бейт мад лагъана, Мегъамед, пелез гъекъ акъатна, акъвазна.

Юлдашар рикъивай тажуб хъана: чпин тай-туьш Мегъамед абурухъ галаз,
медресадин яшлу муаллим хъиз, насигъатдалди рахазвай.

– Аферин, стха, – лагъана юлдашри.

– И къал заз кирамди къелайди я. Ам чи мазанрихъ авачир хътин къал я,
– лагъана Мазан Мусая. – Ам за жуван межлиса, ви къвар къуна, лугъудай
ихтияр гузвани, зари стха?

– Зун, гуьрметлу мазан, зи къалар масабур лугъудай чкадал атанвач. Эгер
ваз лугъуз къанзаватла, ихтияр гузва, – жегъил зариди къил эяна, хъверна.

Мусая чуьнгуьр хкажна, манидалди Мегъамедан шиирдин къатлъ дава-мар-
на:

Гъикъван куьне къазанмишиз

хъайитла чирвал,

Гъакъван сабур багъишда къез

гъакъикъат тирвал...

Вичин шиир яшлу мазандин сивяй ван хъайила, Мегъамедаз шад хъана:
ам вичивай кутугай къалар теснифиз алакьдайдахъ инанмиш хъана.

– Гила вуна, Мегъамед муаллим, вуч кхъизва? – жузуна сухтайри.
– Гила за къасыдаяр кхъизва.
– Къасыдаяр гыхьтин эсерар я? – жегьил сухтаяр анжах гила зариятдиз гъахъзава.

– Къасыда – им тарифдин чІал я.
– Гьуьрметлу зари, чаз са къасыда кІела ман, – тІалабна сухтайри.
Мегъамеда араб чІалал кхъенвай «Мегъамед пайгъамбар» къасыда аруз везиндалди кІелна, ахпа са-са цІар лезги чІалаз элкьуьрна.

Сухтайри чпин дафтарра къасыдадин цІарар, бейтер, араб гафарин мана кхъена.

Мегъамеда «т» гьарфуналди кхъенвай гъвечІи ва чІехи къасыдаяр савадлу инсанрин дафтарра ва гъилин улубра гъатна, Истамбулдин чапханадай кьилди ктаб яз акъатна, Лезгистандивни ахгакьна.

Ихьтин гьуьрмет зариди Ахцагъ Мирзе Алидиз бахшнавай къасыдадизни хъана: ам сухтайрин гъилерай гъилериз фена. Эсердин эхирда кирамди кхъенвай: «И къасыда ваз кесибрин кесиб Ярагъ Мегъамедан патай савкъват я».

– Бес вунани, зари, са нин ятІани тарифарзава эхир? – жузуна Мусая.
– За тарифарзавай Ахцагъ Мирзе Али чІехи алим я. Адаз гъахьтин тарифар къвезва. Вуна тарифарзавай хандин хъиз гъахьтин гафар къвезвани? Ваъ!
Мусаяй жаваб акъатнач.

Са гъафтедилай хуьруьн жегьилри Мегъамедаз булахдал чпин межлисдиз теклифна. Медреса куьтягънавай ва ана кІелзавай жегьилрин рикІ манийрал, макъамрал, шииррал алай. Фу-къафун, чуьнгуьр, тафт алай суфрадихъ и сеферда Мазан Мусайни галай.

Межлисдин кьил Уьсейдера малумарна:

– Къе чи межлис Мазан Мусая шадарда, – жегьилри капар яна. – Алатай межлиса хъиз, стхаяр, къе мазанди маса манийрин са-са бейт лугьуда, чна абур нин чІалар ятІа тайинарда: дуьз жаваб гайидаз са хъчадин афар гуда, амайбуру сив хуьда, – тар хайи хуьруьнарна, вири рази хъана. – Лагъ, чан Мусай!

Чуьнгуьр дамахдивди хурал хкажна, симерихъ пІинидин тарцин чкал геляна, кьил хкажна, манидалди лагъана:

Сифтедай на икьардин гаф ганай заз,
Чара касдихъ ялзава хъи къе, дилбер...

– Ялцугъви Эминан чІал я, – гъарайна са шумуд касди.

– Сифте жаваб гайиди Эбил я, и афарни гъадаз савкъват! – Афар талукъ касдив вугана. – Маса чІал лагъ, мазан!

Мусадичуьнгуьрдай ширин сесер акъудна, лагъана:

Ви иер чин, назлу дилбер,
Я ракъиниз, вацраз ухшар ...

– Нин чІал я?

Садаини жаваб акъатнач.

– Чи хуьруьнви Лезги Салигъан чІал я, – лагъана секиндаказ Мегъамеда.

Жегьилар тажуб хъана.

– Дуьз, – тесстикъарна мазанди. – Им чи Салигъан чІал я.

– Чи хуьре гъахьтин зари хъайиди яни?

– Эхъ.

– Ам нерикай тир?

– Мазанрин тухумдикай.
– И афар ваз, Мегъамед стха, – тамадади адав афар вугана.
– За зи афар Мазан Мусаяз багъишзава, – малумарна, Мегъамеда вичиз ганвай афар ашукъдив вугана.
– Сагърай, стха, – афар къачуна, Мусай каш кваз нез эгечІна.
– Чан мазан стха, Салигъан чІал эхирдал къван лагъ кван, – тІалабна жегъилри: абуруз ашкъидин чІалари лезет гузва.

Мазан эгечІна:

Ийизава за вакай фикир,
Квахънава зи ийир-тийир.

Вун я агъа, зун я есир,
Къефесдавай катраз ухшар...

Бейтинин эхиримжи цІар тикрардайла, мазанди кард гаф дегишарна, нуькІ лагъана, жегъилрин гевесар хкажна, абурув капар ягъиз туна.

Жизбина гъатзавай мазанди мад манияр лагъана: жегъилри гурлу капар яна, мад Салигъан чІаларин тарифарна.

Межлис яргъалди давам хъана... Афарар куьтягъ хъайила, маниярни акъвазна. Элкъвена ацукънавай жегъилар, са-сад къарагъиз, суфра кІватІ хъийиз эгечІна.

7.

Гад яцІа гъатзава. Ракъинги кузва. Инсанри югарар гатазва, абуру бегъер берекатлуди хъуник умуд кутазва: цІи гзафбурун кІвалера мехъерар хъун лазим я.

Малла Исмаилан хзанди тухумдин ратІрал эхиримжи юг гатазва... Мегъамеда, кылел нацІарикай хранвай сафутІ акъалжна, юга ругунар галай балкІан гъалзава: чахмахдин сараривай сарубугъда къуьлуьн яцІу самариз таьсир гуз жезвач; заланарун патал ругунрал къванер эцигзава, абурни, са чарх гайила, аватзава; ахпа аялар акъадарзава. Галат хъанвай жегъилди фикирзава: «Чаз Худата авай хътин цин рат кІандай... Регъуьхъ хъиз, яд агалдарна, жув са къерехдал ацукъ: ругунар элкъвезва, юг вичиз хъайила хъуй, – хъверна, ада балкІанрик ттади кутуна. – Ахпа юг гарай вегъена кІанзава, ахпа зун кимелни ахгакъна кІанзава...»

РатІрал Усейдер калар нез-нез атана. Ада салам гана, «къуват хъуй» лагъана, са гъутавай калар дустуниз гана, вичи балкІандин жулаврикай къуна.

– Ашкъи, ашкъи, чан гъайван! – куьмекчиди къамчи хкажна, ягъдай амалар авуна, балкІандик зарбвал кутуна.

Мегъамед ратІран са хааааааатасуз къерехдал ацукъна, гичиндай цуру тугъ хъвана, ам вичин мехъерин хиялри тухвана.

...Исмаилни Магъарам, абурун хзанар чпин арада къут-къавумвилин алакъаяр хъунал гзаф шад я. Абуру зулун цикІиз жедай мехъерриз гъазурвилер аквазва. Арада авай рехъ мукъвал хъунал къве падни рази я: бубайри кутур дуствилин рехъ рухвайри мукъва-къиливилин алакъайралди давамарзава.

Сусаз парталар тухудай югъ алуькна.

– Рушаз хъсан килиг... КъецІи яни, буьркбуь яни? Михьи яни, нетІер квани? Сивяй пис ни къвезвани? Вири чира, – Мисай дидеди Маймунагаз тагъкимзава. – Ахпа, кІвализ гъайидалай къулухъ, пашман тежедайвал.

– Я чан де, Айишат къецІи ятІа, чна ам элкъуьрдани? – руш хъуьрезва.

– Ахътин гафар рахамир! Квез хъсан сят хъуй!

...Мехъерин югъни агакъна. Пакмахъ фад «Фекъийрин» къавалай къавалри зурнедай «Экуън ярар» аваз яна: вири хуъруз хабар гана, мехъерик теклифна.

Малла Исмаилан квалер, гъаят, куъчени кваз инсанрай, балкларай ацланва... Мехъерик къунши хуърерай ва шегъеррай багъа мугъманарни атанва: са мугъмандихъ сад-къве мукъва-къили, куъмекчиярни гала, санлай абурун къадар гзаф жезва. Абур Исмаила, адет тирвал, вичин мукъва-къилийрал, такъат квай къуншийрал ихтибарзава: адан рикI мугъманрикай динж жезва, вичел акъалтзавай парни – хейлин къезил.

Къавалрин зурнейринни далдамдин ванери вири хуър, дере ацларнава. Абур акъвазайла, Мазан Мусая мехъерин гъар уламдиз талукъ халкъдин, вичин, маса зарийрин манияр чуънгуърдихъ галаз лугъзува. Вири магъмутхуъруънбур кIвачел акъалтнава, къуд вилер хъана, мехъерин сварагдиз килигзава.

Свас тухуз атайбуру Магъарам-эфендидин варцел лагъана:

Саламалейк, къутанар, къутанар,

Къабула куъ мугъманар, къутанар!

Чун атанва, чаз къил кланда, къутанар:

Куъ езнедиз, Малла Исмаилан хъиз,

Магъараман руш кланда, къутанар!

Къутанри жаваб гузва, рушан синихарзава: ам буъркъуъ я, ам къецIи я лугъзува... Амма ярагъвияр, руш гъихъгинди хъайитлани, ам тухуз рази я. Вири хуърезва.

Къалин жергейра авай рушари жуъшдалди «Перизада» мани лугъзува. Гафарин са пай халкъдин сивера авайбур я, са пай чпи мехъерин иесийрив къадайбур туъкIуързава:

Перизада! Гъай, гуъзел яр!

Вун тухудай вахт жезва.

Перизада! Перизада!

Мегъамеда гъайи бафта

Айишатаз хъана буфта...

Перизада! Перизада!

«Фекъийрин» булах къайиди я,

Яр Аллагъди гайиди я...

Перизада! Перизада!

Къавумар руш акъудунал рази хъана. Къавалри далдам акъвазарна, къуша зурнейрай «Гъарай, диде!» гъавая яна.

КIвалин дар ракIарай инсанар, сад-садан гуъгъуъна аваз, экъечIзава: куъ-кIуърнавай лампа гвай руш, буйдин гуъзгуъ гвай руш, жигъизар гвай инсанар, чинай лацу генже авадарнавай свас... Адан са къуън Гатункъарай атанвай халуди, муъкуъ къуън стхади къунва. Гуъгъуъна буба ава, диде шехъзава...

– Свас акъудзава! – гъарайна тамадади. – Лацу балклар вилик чIугу!

Свас тухуз атанвайбурукай сада цавуз тфенг яна: инсанар кхунна.

Свас акъудна гъизвайдакай чамран кIвализ хабар гуз, тIаратI къачуз пуд хегъилди чеб алай балклар Вини Ярагъдал гуъжетралди гъал хъувуна.

Чамран патай атанвай рушар гъаятдал акъвазнава, абуру манидал илигна:

Перизада! Перизада!

Къавумарин кIвале гуъзгуъ,

ЭкъечІава алагуьзлуь...
 Перизада! Перизада!
 Алагуьзлуь майдандава,
 Пекдин шалар гардандава...
 Перизада! Перизада!
 Фад акъудур чи лацу свас...
 Перизада! Перизада!
 Чамра адаз ягърай сас...
 Перизада! Перизада!
 Свас лацу балкІандал акъадарзава. Къавалар акъвазна. Мазан Мусая чуь-
 нгуьр хкажна, гъарайна, «Перизадаяр» давамарна:
 Къачу куьлуь-куьлуь камар.
 Акъах, бике, вун балкІандал,
 Перизада! Перизада!
 Алад Мегъамедан кІвализ,
 Ана хъурай вун бахтавар!
 Перизада! Перизада!
 Шумал къелем, иер суфат,
 Къачурай чамра лезет.
 Перизада! Перизада!
 Сусан кефи хун тавурай.
 Яр Ахцагъиз кат тавурай,
 Перизада! Перизада!
 Мазанди эхирда авур зарафатди, гайи насигъатди инсанрик хъуьруьнар
 кутуна.
 Свас гвай свараг къивер гуз-гуз агъадалди юзана.
 Дишегълийри мад «Перизадаяр» лугъузва: чамран рикІел шутар тІвал
 гъазурун, анжах таза ханумдиз тІар тавун, сусан сандухдин паяр тІуьн, ирид
 хвани са руш дуьньядиз акъудун, руш хутун тарай аватун, амма сагъ-саламат
 амукъун... гъизва.
 Свас чамран кІвалив агакъна. Малла Исмаилахъни адан хзанрихъ элкъвена,
 чуьнгуьр хкажна, Мазан Мусая лугъузва:
 Мубарак квез, мубарак!
 Цава авай рагъ хътин,
 Къене авай рикІ хътин,
 РикІе авай цуьк хътин,
 Чем авай къечІ хътин
 Свас мубарак!
 Мазан жемьтдихъ элкъвезва, субай жегъилриз килигиз, лугъузва:
 Я гъуцар! Чан гъуцар!
 Гъар са кІвале
 Ихътин гурлу
 Сувар хъурай!
 Гъар са чамраз
 Рагъ-варз хътин
 Иер-иер свас хъурай!
 Зунни гъар са суфрадихъ
 Галаз хъурай!

Амин минариз!

Амин!

– Амин! – рикIивай гъарайзава жегъилри.

– Амин! – тестикъарзава дишегълийри.

Агъ, дишегълияр! Дишегълияр! Лезги дишегълияр: рушар, сусар, папар! Куън акъуллу бадеяр, вафалу дидеяр, кеспи чидай кайванияр, кар алакьдай устадар, игитар, къагъриманар я! Квехъ авай къван ашкъи, муъгъуьббат, жягът, акъул, камал, алакьунар, мурадар вуч я?! Куън никIе-векъе, мел-мехъерик, булахдин рекъе сад-садав агатун бес я: гъясатда суъгъбет, мани, макъам, гъава арадал къвезва... Куън гъар сад са мазан, са манидар, са зари, са къавал, са суъретчи, са устIар я. Эхъ, гъакъван алакьунар ава квехъ, чи масан, багъа, ширин дишегълияр! Гъавилай Лезгистанда дишегълийрин тIварар алай булахар, векъер, никIер, рекъер, гуъмбетар ва пIирерни ава. Аферин! Яшамишрай дишегълияр!

Мехъер алахъзава... Шадвал квай инсанар нянин межлисдай чпин магълейрихъ хъфизва.

– Свас кIвалин чирагъ я, – лугъузва Бункъ бубади. – Дишегъли авачир кIвал карвансара я.

Шадвилерни пашманвилер, мехъерарни йикъер вахни стха, стхани вах я лугъуда. Малла Исмаил бейхабардиз, чIехи хва Мегъамед эвлемиш авур къве вацралай, къаткай чкадал рагъметдиз фена: адан азар, жерягърин чIалалди, «къери яд къун» хъана.

Инсанрин рикI алай малла вири Куъре магъалди, вилерал нагъ алаз, кучука: сурун къилихъ, рагъметлудаз ийизвай еке гъурмет яз, Руш къугъвай рагакай атIана гъанвай къван, тIвар кхъена, акална.

8.

Мегъамед са йикъан къене чIехи хзандин, мискIиндин ва мектебдин къил хъана. Адахъ галаз чIехи дережада авай инсанар, Малла Мегъамед лугъуз, рахазвай. Амни вичин цIийи дережа лайихлу гъуьндуърда хуъз алахъзава.

Мегъамеда нянрихъ кIвале, вири хзан алай чкадал, гъвечIи стхадиз лагъана:

– Абдулгъани, чан стха, чи буба вахтсуз кечмиш хъана, Аллагъдин къадар я, бубадиз рагъмет хъуй. Далудихъ буба галамач лагъана, чун ажуз хъун, усал хъун дуъз туш, ахътин гъал чи дамаррай авахъзавай ивидихъ галаз къазвач... Хзандин, мискIиндин, мектебдин дердияр къилиз акъудун заз четин жезвда. ГъакI хъайила, абурун са пай вуна ви хивиз къачуна кIанда.

– Гъи пай? – секиндаказ жузуна Абдулгъаниди.

– Икъван чIавалди вуна авур кIвалахар, исятдани чIугъазвай зегъметар ви хиве амукърай.

– Абурун тIварар яхъ ман. Везифаяри пайзаватIа, заз жуван везифаяр чир хъуй, чIехи стха..

– Дуъз гаф я. За лугъузва: чи кIвалин кавха диде я: ви хиве кIвалин майишат, мал-къара, ник-векъ, там-рук хъуй; зи хиве мискIин, мектеб, мугъман-итим, рехъ-хвал жеда. ГъикI аквазва? Рази яни?

– Зи пар залам хъанва ман, чIехи стха.

– Бес зун инал алачни? Чна гъар са кар меслядалди ийида. Цан цуникай, векъ ягъуникай, югарар гатуникай зун хкечIзавач... За... ваз мехъерарда,

къведани чи вах динжарда, дидедихъ гелкъведа, адаз вирида гъурметда...
Ахпа ваз, ви хзан чѳехи хъайила, ваз чна къилди кѳвалер эцигда...

Абдулгъанидин чина хъвер гъатна...

Мегъамеда, рагъметлу бубадин рикѳик квай, анжах агакъ тавур крар яз, Ярагърин мискѳиндин ва мектебдин тарихда дегишвилер туна: дараматдин цлар хкаж хъувуна, рак-дакѳар дегишарна, лацу киреждай асунна, абур атай инсандин виле акъадай шикилдиз гъана. Ахпа, мусурман тагъсилдин истемишунар вилив хвена, мектеб медресадиз элкъурна: сухтайриз диндин ва тебии тарсар гудай савадлу муаллимар жагъурна, абурун сиягъдик яран бубани яран стха кутуна.

Малла Мегъамед, мискѳиндин цѳийи имам хъиз, вичин сад лагъай въздиз рикѳивай гъазур хъана. Яран бубадин меслятриз яб гана, ада мискѳинда, жуьмядин капѳ куьтягъ хъайила, минбардихъ фена, къил хкажна, вич-вичихъ инанмиш ванцелди, инсанрин вилериз килигиз, лагъана:

– Салам-алейкум, гъурметлу жемят! Эхиримжи вахтара чи хуьре, чи мягъкемада санбар вакъиаяр, дегишвилер, дуьшуьшар хъана: хъсанбурни писбурни, ширинбурни туькъуьлбурни... Къейибуруз Аллагъди рагъметрай, амайбурурз нуьсрет гурай... Куь чанар сагърай. Мискѳин чна, зи бубадин мурад тирвал, цѳийи хъувуна, кvez аквазва... Мектеб медресадиз элкъурна. Гила чи аялриз, жегъилриз, яргъал хуьрериз ва шегъерриз тefена, чкадал кѳелдай, чирвилер хкаждай, тагъсил къачудай, тамам инсанар жедай мумкинвал хъанва. Чи медресада рушаривайни кѳелиз жеда. Ибур хъсан хабарар я.

За винидихъ лагъайвал, пис хабарарни ава. Месела, чи бязи итимри, иллаки бязи жегъилри, Хенжелкѳеледиз фена, Мамрачиз фена, Аллагъди негънавай «чехир» лугъудай зегъримар хъвана, хквезваа, ахпа хуьре гъарай-эвер, къал-макъал твазва... Кимерал тембек чѳугвазва, мад са зегъримар чѳугуна, куьчейра чѳуру ялар твазва... Чи хуьре маса, чи халкъдиин эдебдиз кутуг тавур хътин, дуьшуьшарни жезва.

Месела, накъ чи хуьруьн Алашад гуьнеда Тѳветѳ Агъмедни Хъваш Агъмед, садан малди муькъудан къурухдиз зарар гана лугъуз, гъанефар акъудна, дяве хъана... Хъсан хъана: абурун дяве, арада дишегълияр гъатна, хер-кѳацѳ тахъана, алатна... А викѳегъ дишегълияр агакъначиртѳа, вуч жедай? Абуруз регъуь тушни?!

Чун, стхаяр хъиз, сада-садан хатур хвена, яшамиш хъана кѳанда... Азад инсанар хъиз, яшамиш хъана кѳанда, къазаматда авай къазад инсанр хъиз – ваъ!

– Дуьз гаф я. Жемятдиз зани гъакѳ лугъузва, – кавха Кебира Малла Мегъамедан тереф хвена.

– Дуствилелди яшамиш хъуниз садни акси туш, – лагъана яшлу лежбер Къилича, – анжах, гъуьжет алай месѳла арадал аватайла, са багънадилай сада-садан кефияр хазва, хуруяр къазва... Чи инсанар туьнт я... Кикѳизвайбурун рикѳел гапур гъидайбурни кими туш.

Цѳийи имамдив итимри суалар вугана.

– Я имам стха, вуна инал алай итимрин тухумрин тѳварар къуна: Бубуяр, Керейар, Пенпейар, Мансурар, Хуьнтуьяр, Шапѳаяр... лагъана. Анжах къве тухум, Фекъиярни Лукѳар, туна. Им вуч сир я?! – жузуна Къиблета.

– Фекъияр – зи тухум я, жувакай рахун кутугнавач. Лукѳар?! – Мегъамед вичин вилик ацукънавай юхсул итимдиз килигна, хияллу хъана. – Заз, стхаяр, са инсанни, са мусурманни, масадан лукѳ хъана кѳанзавач. Гъакѳ хъайила, хуьре

гъахътин тІвар, лакІаб алай туухумни авачирди гьисаба.

– Бес гъахътин тІвар авайдаз чна вучда? ТІвар квадардани?! – жузуна ЛукІарин тухумдин векилдди.

– Чи уьлкведа лукІар амач. Ярагърин «ЛукІар» фадлай лежберар хъанва, нуькерар хъанва, уьзденар хъанва... Абуру, зи, ви никІе-векъе кІвалахна, чпиз гьалал фу незва... Абур, зи рагъметлу Исмаил бубади лагъайвал, лукІар яз амач, фадлай тамам, азад инсанар хъанва. Азад инсанар я, – лагъана имамди.

– Цадай ник авачирди азпад инсман жедани? – жузуна са уьзденди.

– Дугъри я: мулк, мал-хеб авачир инсандихъ галаз «азад» гаф къазвач. Анжах са кар тенстикъ я: абур лукІар туш!

– ГьакІ я, гьакІ хьуй. Ваз садни лукІ хъана кІанзавачІа, чна гила «ЛукІариз» вуч лугъун? – жузуна Къиблета.

– Вуч? Абурун тІвар дегишарна кІанда ман.

– «ЛукІариз», месела, вуна, чан малла, вуч тІвар гудай? – Гъашиман ван акъатна.

Имам жаваб гуз гъазур тушир, са легъзе фикирна, ада лагъана:

– Я стхаяр, чи «Мансуррал», месела, чпин чІехи бубадин тІвар ала. Алани? Ала. «ЛукІаризни» гъабурун чІехи бубадин тІвар гуда ман, – теклифна Мегъамеда.

– Куь чІехи бубадин тІвар вуч тир? – жузуна кавха Кебира «ЛукІарин» векилдивай.

– Рагъман.

– Абурун тухумдин тІвар «Рагъманар» хьурай, – теклифна Малла Мегъамеда...

– Жеда-а-а, – агъсакъалар рази хъана.

ЛукІарин векилдин кьил хкаж хъана, ада виридаз ван къведайвал кІевидакъаз лагъана:

– Малла Мегъамед стха, вун пара сагърай. За гила рекъе-хуьле хабар къурдаз жув Ярагъ Рагъманрикай я лугъуда. Куьнени, – ам итимрихъ элкъвена, – чаз Малла Мегъамеда гайи цІийи тІвар лугъун тІалабзава.

«Рагъманрин» шадвал квай векилар акваз, имамди фикирзава: «Гъар са инсандиз кутугай тІвар герек я. ТІварцІи инсандал абур гъизва, инсандин тІвар хкажзава. Адавай, бегъем крар авуна, чилел вичин тІвар таз жезва».

Итимар къарагъиз эгечІна.

– Зи вяз куьтягъ хъанвач гъа, – имамди вяздин къатІ амайди рикІел хкана.

– Рахунар акъазара! Яб це! – кавхадин эмирди итимар алайвал ахцукъарна.

– Ярагърин итимар! Ярагъ мягъкемадин векилар! Паталай атанвайбур! – мискІинда жегъил имамдин рикІиз чими ван гъатна, – Заз, мусурман стхаяр, къенин вязда бубайрин насигъатар, меслятар, весияр тикрариз, жуван мецелай квез, куь балайриз лугъуз кІанзава:

Куь ивидин шагъдамар чуькъвена къунвай муьтІуьгъвал, ялтахвал, лукІвал квадра, абурукай жуван руьгъ азад ая. Азад инсанар хьухъ!

Аллагъди негънавай зегъримар, чехир, хъвамир. Имансузри чІугъазвай тембек чІугъамир, къалиян сиве къамир..

Чарадан мал чуьнуьхмир.

Масадаз тапарармир!

Масад алцурармир!

Жув бедбахтвиликай хуьх: угъривиз, къчагъвилиз ва явавилиз къил ягъ-мир, а рекъер инкар ая.

Гъарда жуван намус михьйдаказ хуьх!

Къвале, хуьре, къерехда жуван нефс хуьх.

– Бес чна фу хънедачни? – жузуна Къиблета. – Жув, каш гана, гужуналди рекъидани?

– Ваъ, гъелбетда. Невс виридахъ ава, нефс цеквrexъни ава. Неъ, анжах къадар неъ! Къанихвилиз тербет це.

Авур тахсирар хиве яхъ, мад садрани гунагъ крар хъийидач, лагъана, хиве яхъ, – имамди са тИмил ял акъадарна, мискИнда вил къекъуьрна, лагъана:

– Гъуьрметлу жемят! За инал лагъай гафар: чи Мегъамед пайгъамбардин, – салават гъана, – исламдин зурба алимрин, чи бубайрин насигъатар, мисалар меслятар я. Абур рикел хуьх, къилиз акъуд ва куь хзанрив, куь балайрив агакъара. Гъар кпунин эхирда эзбер ая.

– Агакъарда, агакъарда, – хиве къуна жегъил имамдин вяздилаи рази хъанвай мусурманри. – Ви насигъатар чаз герек я.

– Сагърай чи имам, – метГерал ацукънавай итимрай разивилин гафар акъатна. – Акъуллу меслятар я. Имам, ви чан сагърай!

– Лап камаллу вяз хъана, – лагъана къази Къасая. – Вун Малла Исмаил бубадин лайихлу хва я. Аллагъ ваз куьмек!

Ярагъвийар яваш-яваш, кап чилиз ягъиз, къарагъна, чпин рикел акъур мисалар сада-сада эзбер хъийиз, мискИндай экъечIзава.

Малла Мегъамед вичин сухтайри, мектебда тарс гайи жегъилри элкъуьрна къуна: садбуру чпин рикел алай муаллимдиз цийи къуллугъ мубаракзава, садбуру вяздин тарифарзава, садбуру суалар гузва.

Вири санлай рахаз-рахаз куьчедал экъечIна. Мижевирди мискИндин ракелвна, дапIар агална, имамдин гуьгъуьниз чукурна, лагъана:

– Мегъамед стха, ваз бубади са пеш хинкIал нез чи къвализ теклифзава.

9.

Гатфар мублагъдаказ атана.

Зулуз цанвай къуьлер, гатфариз цанвай мухар фарашдаказ, акур лежбердин темягъ фидайвал, экъечIнава.

ХъуьтIуьз тIуьна, кандуяр буш хъанвай ярагъвийри цийи бегъердик еке умудар кутунва... Къе-пака мухариз къиб яда, абур агакъда... Гъар са ратIрал сифте югарар гатада... Гъар са къвале твар кIеви тахъанвай таза магъсулдикай калар, савар, хапIаяр, хешилар ийида... Сачарал лавашар чрада... Къвалера иштгъ ахъайдай атирар, ниэр гъатда... Кашукай хабар хъанвай инсанрин сиверай цIаран ятар авахъзавай...

Кесибрин умудар къилиз акъатнач – тIебиатдин чарх терсина элкъвена: Куьреда къурагъ хъана.

Са югъ, къве югъ, пуд югъ... Ракъини, цIу хъиз, кузва... Са гъафте, къве гъафте, пуд гъафте... Цавай са стIални къвезвач... Са варз, къве варз... ЦIувад-цIувад йикъар алатзава... Ракъини никIер, векъер алугарзава: магъсулрин къилер, твар къун тавунмаз, калин сивяй чIугурбур хъиз, епериз элкъвезва, самунал аламаз шуьткъвезва, тIанурдай акъудайбур хъиз, къуразва...

ТIебиатдиз вахтсуз къизилдин рангар язава... Шад жедай кар авач... Та-

рарилай, зулуз хьиз, пешер авахъзава... Чулда векъ амачиз калер катгузва, аялриз хъвадай некни ацаз хъжезмач...

Хуьре гъарай-эвер, шел-хвал гъатна. Итимри, дишегълийри цавариз шаздаяр ийизва.

– ИкI мад са варз кьурагъ хъайитIа, – лугъузва кимел Бункъ бубади, – чи хуьре каш гъатда.

– Каш чи мягкемадин хуьрерани гъатда, – лагъана Кебира.

– Эхъ, кавха, бубайри лугъудайвал, кьурагъвили каш гъида, кашу – азарар. Чун гъахътин йикъал татурай, – хажалат чIугвазва кьужади.

– Бес чна вучин, я буба?! – лежберрин чара атIанва.

Динэгълийри пIирер асунна, садакъяр гана, аялриз гузанар пайна, амма абурукай, на лугъуди, цавариз са хабарни авач: кьурагъвал давам жезва.

– Чна цавариз гъикъван шаздаяр ийин?! – инсанрин умудар хкатзава.

– Эй, инсанар! Умуд хкатмир! Умуд хкатун – пис кар я, – лугъузва Бункъ бубади. – Гъарда жуван пIирел капI ая. Гъарда жуван пIирез шазда ая. Ван татана амукич.

Дугъри инсанар гъарда вичин пайгъамбардиз шазда ийиз, гъарда вичин пIирен тIвар къаз эгечIна:

– Чан ЗаратIиш, чаз са марф ракъура! – тIалабзава заратIишвийри.

– Я чан гъуцар, чаз са марф ракъура! – тIалабзава гъуцарвийри.

– Я чан Аллагъ, чаз са марф ракъура! – тIалабзава мусурманри.

Амма марф къвазвач. Марф анихъ акъвазрай, чилив цавай гъич чигни агакъзавач. На лугъуди, цаварани кьурагъ хъанва.

– Белки, чи тIалабун цаварив агакъзавачтIа?! – инсанар мад шаклу жезва.

Гъар пакамахъ Каспидикай рагъ, Яран цIай квай зурба фарфалаг хъиз, кечIзава... Анжах ада ярагъвияр шадарзавач...

– Чаз рагъ аквадай вилер амач, – лугъузва шел акатнавай дишегълийри..

– Чаз рагъ ваъ, марф кIанзава! – гъарайзава лежберри.

Малла Мегъамед чIехи кимел атана, салам гана, са пипIелай хуьруьнвийри-риз сефилдаказ килигзава. Ада фикирзава: «Чна вучин? Кьурагъвилиз вучин? Хуьре каш гъатайтIа, вучин? Каш гъатайла, азарарни пайда жада. Мадни пис жада... Я ЧIехи Аллагъ! Ваз чи гъал аквазвачни?!».

– Малла Исмаилан хва, вав вуч хабар гва? – жузуна Бункъ бубади.

Жавабдин чкадал Малла Мегъамед, са вуч ятIани лугъуз кIанзавайди хъиз, къве къадам вилик къачуна, хуьруьнвийриз килигна.

– Лагъ, лагъ, – тIалабна чукъвандал ацукънавай сакъайри.

– Чна, бубаяр, цавариз зикирар авуна кIанда. ЧIехи зикирар! Ша мискIиндиз, – теклифна. – КIуфай, – мижеврди хъ элкъвена, – инсанриз хабар це!

– Къиблета къе пешапаяр акъудзава, – лагъана мижеврди.

– Акъудрай, – имамди вич халкъдин куьгъне адетдиз, кьурагъ хъайила пешапаяр акъудуниз, акси туширди къалурна. – Вуна ваз лагъай кар ая!

– Ярагъар, вири мискIиндиз! ЧIехи зикирар жада! Ярагъвияр! Квез Малла Мегъамеда мискIиндиз теклифзава! – куьчейра эвердин ванер гъатна.

Жемят мискIиндихъ юзана.

Уьсейдера вичин къвалав гваз физвай юлдашриз явашдаказ лугъузва: «Чи Мегъамеда цаварилай хабарар агакъзавайди я... Ам гъар йифиз ПIирен тамук физ, са нихъ галаз ятIани рахаз, хвезвайди я... Заз са шумудра акуна...» Адаз вичин дустунин аламатар жемятдиз ашкара хъана кIанзава. «Чаз Малла

Исмаилан хцин аламатрикай хабар хъанва», – лугъузва Эбила.

Гъа и арада хуъруън жегъилри, къужайринни къарийрин меслятриз яб гана, хуъруън куъчейриз Пешапай акъудна... Цвелин тарцин пеш алай хилер къа-линдаказ эцигна, къуълуън цуъл хъиз, туькГуърнавай жегъил гада-Пешапай, юкъвалай кутГуннавай еб къуна, Къиблета хуъре къекъуързава. Абурун гуьгъуьна авай итимри, жегъилри, аялри цавариз ван къведайвал жуьшдалди манияр лугъузва:

Я Пешапай! Пешапай!
Пешапайдиз марф кГанда!
Ша, чан марф, ша вун чаз!
Вун чаз гзаф герек я.
Манидин гафар, цГарар аялрини тикрарзава.
Я Пешапай! Пешапай!
Юкъузни ша,
Йифизни.
Вун никГериз герек я!
Вун рикГериз куьмек я!
Пешапай! Пешапай!

Пешапай гъар кГвалин вилик акъвазарзава: кГвалин иесиди сифте Пешапайдин къилелай са къаб яд иличзава, инсанриз хуъруънар жезва, ахпа вичихъ авай паяр: фу, тГунутГар, ниси, вечрен рганвай какаяр, иситГа, къурай емишар... гузва. Пешапай тешкилнавайбурун чантаяр дулу жезва.

Пешапай са-са кГвал виликди физва. Адан гуьгъуьна авай инсанри мани-далди виш йисарин адетрин бейтер лугъузва:

Имир, имир,
Имир, марф!
Тефей чка
Тамир, марф!
Марф – къуълериз,
Къуъл – кГатГариз,
Амин – минариз
Къабул урай гъуцари...

Хуъре Пешапай къекъуързавайла, мискГинда итимри чГехи зикир ийизва. Цавал цифер тГунгъал-тГунгъал кГватГ хъана... Дагъларин къилелай цГайлапанар яна, садлагъана марфадин ири стГалар аватна.

Къейи руг авай куъчейра, цавай муркГадин кГалар гъалчай хъиз, дерин лекъвер амукъна... Са декъикъадилай кварцяй ичГирзавай хътин марф акатна...

Инсанрай тажубилин гъараяр акъатна: абурун шадвилихъ къадар авач... Садни марфадикай катзавач, акси яз, къурарик квайбур дуьздал экъечГзава, къилелай хтГунна акъваззава... Чинар цавал къазва... Ана авайдаз шукур гъизва... Вилер акъална, пГузарар живи юзуриз, сагърай лугъузва.

– Им чаз цавари ганвай берекат я! – чинай цин хулар авахъзавай Бункъ бубани гзаф рази я. – Им чи рикГериз мелгъем я! Идалай зурба дарман жеч! Сагъра чи гъуцар! Сагърай чи ЗаратГиш! Сагърай чи Аллагъ! – къужади садни бейкеф авунач.

Ярагъвийри, вилер цавал хкажна, гъарда вичин аллагъдиз, гъарда вичин пайгъамбардиз дуьаяр ийизва.

КГвалерин къаварал дишегълияр акъалтнава, абуру ракъини чГук-чГук

авунвай накъвадин къавариз верхи кул гузва, къванцин залан варданаг элкъурзава. Гьар марф къвадайла икI тавуртIа, тIилияр атана, кIвалер церай ацIуда, къуру са затIни амукъдач.

Марф, садлагъана акатай хъиз, хкъякъни хъувуна. Инсанрин шад хъанвай, хъурезвай чинар, сивяй ширин кIус акъудай аялдин чин хъиз, бейкеф хъана, цуру хъана, агаж хъхъана.

– Я кIвал чIур хъайибур! Им вуч хъана? Им вил гана, экв тагай мисал хъана хъи! – Гъашим, гъамиша хъиз, нарази я.

– Ибур тIебиатдин аламатар я, Гъашим стха, вунни фекъи инсан я, вун абурулай вун нарази жемир, – лагъана Бункъ бубади. – Ваз кIанзавай къалин марф къе йифиз къвада.

– Я кIвал чIур хъайи Бункъ, вуч мус ваз вуч чида?

– Ви кIвал чIур тахъурай, стха, ви гъакъван чиркин мез атIуй! Хуър секин жедай. Марф къвадайди заз атIа цифери лугъузва, – къужади аса хкъажна, тукIуърна, гъульуьнни чилин сергъятдал кIватI жезвай, сад-садал алчуд хъанвай чIулав циферин гъамбарар къалурна. – Папари къаварни таптагънава, тIилиярни къведач, – хъверна. – Гила тухдалди къурай баркаван! Эхир чи гьарарат хъанвай чилерив мелгъем агакъда.

– Килигда чун, – Гъашимаз къуншидин аяндарвал бегенмиш хъанач. Адан фикирдай, Бункъ – элиф-бей кIел тавунвай авам я, вич – кIелнавай савадлу инсан.

– Килиг! – Бункъ бубадиз хъел атана: ам алай чкадилай къарагъна, юк тукIуър хъувуна, фена, кимин муькуь пипIел ацукъна.

Гъашима виридаз ван жедайвал гъарайна лугъузва:

– Я кIвал чIур хъайи Аллагъ! Вуна, са стIал марф ракъур тийиз, вучиз инсанар икъван кIеве твазва?!

– Астафирулагъ, – лугъузва кимел алай итимри.

– Астафирулагъ лагъ, къей хва Гъашим! – эмир гуза са кIубан къужади.

– Агъ, адан чиркин сив патахъ хъанайтIа, – цаварай къведай жаза агакъна кIанз, лагъана Бункъ бубади, – чи яб архайин жедай хъи.

Ярагъвийар къвед лагъай аламатдин шагъидарни хъана: нянрихъ геж, тIуьн-хъун авуна, хуър къаткизвайла, къалин марф акатна; ам чилери чIугвадайвал яргъалди секиндаказ къвана, пакаман кIекерихъ галаз хкъякъна.

Пуд лагъай аламатдин дуьшуьшни хъана.

Гъа и нянрихъ, вири чпин къуларив ахгатайла, Мисай диде, чан сагъзавай ва хзандихъ галаз нянин нагъар тIуьнвай инсан, рахаз-рахаз кечмиш хъана. Айтишатай гъарай акъатна: килигайла, къари, веси-салани таз тахъана, вилер ахъазмаз гъуьргъуь хъанвай.

Цавар алахъна... Эkv хъана. Бушлухрай сад-къве гъетре фад къарагъай ярагъвийриз вил акъалзама. Гъава, зулуз хъиз, серин я. Гъульуьккай рагъ хкечI-зава: адан сифте нурарик, цIун цIелхемрик хъиз, гатун чим, цIай, ялав ква.

Марфадин ван япара аваз ксай лежберрин чанари ухвайшна: абур, артухан са вил ахвар хъувуна, адетдиндалай геж къарагъна.

...Цав алахънава. Хуьруьз къавахдин, мегъуьн, хъархъун къакъан тарарин арайрай рагъ гъахъзава... Серин шагъвар къекъевезва. Марфади куьчейра руг къенва. Ярагъвийар, сада-садаз хуш саламар гуз, Пешапай ва чIехи зикирар рикIел хкиз, чпиз марф ракъурай Аллагъдилай рази яз, никIера, векъера, багълара кIвалахиз физва.

– Къарагъ, я итим! – эверзава кайваниди Седераз. – Рагъ цавун юкъван акъатзава. Чун къуншийри айибарда. Лежберар чи гъятдилаи са-сад квалалахал физва, вун гилани месик кума...

Паб рахазва, итимдин риклел чпин жегъил вахтар хквезва: «Зун кесиб тир... Заз, са бязи кесибриз хъиз, гъаяр акваз къекъуьн къисмет хъанач, ятлани лап кац алкланвай кесиб тир... Гъавилай са рушни заз килигзавачир. Я са диде-бубадизни чпин руш заз гуз кланзавачир... Яшарай акъатзавай къецци-буьркъуьни гузвачир... Субайдаказ вахтар физвай... Рагъметлу Малла Исмаила заз вичин патав эверна, лагъанай: «Седер, къуншидин хва, за мехъ-ерарда ваз...» Ихътин гаф ван хъун кумазни зи бедендай бахтунин фул фена, рикли къут-къутна, чин, цлай хъиз, яру хъана. «Ваз регъуь жемир, – давамарнай маллади, – вири харжияр зи хиве жеда... Ваз чи къуншийрин рушарикай вуж бегенмиш я?» Заз абур вири бегенмиш тир, жаваб гуз жезвачир. «Абурукай ваз вуж жуван паб хъана кланда? Садан твар яхъ, гъам къе за ваз це лугъуда». Зи беден михъиз зурзуна, ацлана, хкаж хъана, клвале гъакъзамачир... Заз ихътин бахт?! За кичлез-кичлез Сатлан твар къунай... Са гъафтедилаи зи къазмадин къавал къавалри зуьрнеяр янай... Зи клвализ, цлийи свас яз, Сатлай гъанай... Агъ, рагъмет хъайи Исмаил халу, вуна зун уьмуьрлух бахтлу авуна хьи... Ви зегъметар, ви гъурметар себеб хъана, къе зун члехи хзандин къил хъанва, хтулар зи чурудив къугъвазва... Гъавилай за жув рекъидалди ви балайриз алакьдай куьмекар гуда, ахпа жуван балайриз гъахътин веси тада...»

– Завай ви кефи хаз жедач, къари, – гъуьл чанда жягъ аваз къарагъна.

– Сагърай вун, чан къужа, – къариди чилелай месер къахчуна, цлан дакларда эхцигна.

Седера хзанриз салам гана, гъил-чин чуьхвена, кап-теат авуна. Ахпа ам, кайваниди вилик эцигай гъазур-гъалал, бисминлагъ лагъана, тлуьна, нисинин фу, къафун авай чанта къачуна, клвалай екъечина.

– Я къужа, Малла Исмаилан мулкариз килигиз риклелай ракъурмир, – тагъ-кимна къариди.

– Секин хъухъ, къари, а кар зи хиялдаи садрани.акъатзавайди туш.

Куьчедал Седераз Мисай къари кечмиш хъайидакай хабар хъана: ам садлагъана, вичин хайи диде къейила хъиз, ясди къуна. Гъиле авай чанта клвале эхцигна, тадиз Фекъийрин клвалел фена.

– Я стхаяр, Мисай дидедиз рагъмет хъурай, куь чанар сагърай... Ам сагъ инсан тир, садлагъана вуч хъанай?! – жузуна Седера. – Сур-къул атгуз зун гъазур я, стхаяр.

– Чи къилни акъатнач, Аллагъдин къадар я ман, – Мегъамедани дидедихъ яс чуьгвазвай.

– Чи дидедик, бубадихъ галаз меслят хъанвай хъиз, тади акатна, – лагъана Абдулгъаниди.

Мисай къари вири хуьруь, вири магъалди вичин иесидин патавай кучукуна...

10.

Малла Мегъамедакай хзандин къил хъана. Адани Абдулгъаниди меслятдалди, клвалин, хуьруьн ва мусурман адетар вилив хвена, чпин клвал, майишат се-киндаказ къиле тухузва.

Мегъамед мягъкемадин фекъийри жуьмя мисклиндин имамвилени хкъана. Еке къуллугъар авай инсандиз гзаф чирни хъана кланда, гъавилай Мегъамеда гъар юкъуз араб члалал кхъенвай Къуръан ва ктабар клелзава, фарс ва туьрк члалар чирзава.

Мегъамеда вичиз чир тахъай гафар, жумлаяр, месэлаяр, гъар мумкинвал хъайила Магъмутхуърел физ, яран бубадивай хабар къазва. Абурун суьгъбетрик гъар сеферда Селимани иштиракзава. Алимди вичиз чидай къван хъизни езнедиз, вичин патав къвезвай сухтайриз жумартвилелди чирзава.

Югъ-къандавай суалар-жавабарни гзаф жезва. Къуръандин бязи истемисунар лезгийрин уьмуьрдихъ, майишатдихъ, адетрихъ галаз къун тавунал Мегъамед тажуб жезва, абур сад-садахъ алакъалу ийиз алахъзава.

Са жумлади жегъилдин рикъик наразивал, лап къалабулук кутуна.

– Яран буба, ваз минет хъуй, и жумла келла, заз адан мана ачухара, белки, зун дуьз гъавурда акъуначтIа...

– Бисминлагъ, – лагъана, къужади Къуръан гъиле къуна, езнеди тIуб эцигнавай цIарар яваш-яваш келла, абурун табир гана: – Ина кхъенва, бес чна яшайишда садбур хкажзава, муькуьбур агъуззава... Садбуруз муькуьбур чпиз табий гьалда аваз тазва... Садани чарадан девлетриз зарар гуникай фикирмир...

Мегъамедан вилер экъис хъана.

– Я хва, вун тажуб хъанва хъи? – жузуна яран бубади.

– Заз ви табирдихъ инанмиш жез кIанзавач ман, – езнеди вичин шаклувал къалурна.

– Шаклу жемир, хва, вавай маса алимривайни хабар къаз жеда, – Магъарам-эфендидин хатур амукъна.

– Минет хъуй, яран буба, вун бейкеф жемир, – гъуьрметдалди лагъана Мегъамеда. – Зи шаклувал а кардикай ибарат я хъи, – вичин фикир давамарна: – Зунни а жумладин гъавурда сифтедилай гъа вуна лагъайвал акъунай... Астафируллагъ... АкI хъайила, яран буба, Аллагъдиз чун, вири инсанар, са вилай аквазвач ман?! – Мегъамед рацIамрин кIаникай, кефи хайиди хъиз, къуд патлахъ наразивилелди килигна.

– Авач жеди ман, – Магъарам-эфендиди тестикъ жаваб ганач, мукъаятдаказ вич шаклу тирди къалурна.

– Цаварални, чи хуьре хъиз, садбур девлетлубур, муькуьбур – кесибар ятIа?! – езнеди вичин суал маса жуьреда эцигна.

– ГъакI аквазва...

– Им гъахъ хъанач хъи! – жегъил фикиррик акатна: адан киле аксивал, наразивал, тажубвал сад-садак какахъна.

– Гъахъ анжах са Аллагъдив гва, хва, – лагъана Магъарам-эфендиди.

– Чидач ман, – Мегъамед шаклу хъана..

– И кардал вуна шак гъимир, езне! Инсанрив гвай гъахъунихъ са шумуд жуьре ава... Ислам – им са Къуръан кIелиз чир хъун, адан са сурайриз, жумлайриз табир гун туш...

– Бес ам мад вуч я?

– Ислам, ваз чизва, – им зурба илим, эдебият, меденият я, адахъ вичин илимар, рекъер-хуьлер ава, месела, суфият, тIерикъат...

– Су-фи-ят, тIе-ри-къат, – тикрарна, Мегъамедалай залан нефес алахъна.

– Абурукай за квез Гатункъара суьгъбет авунай... Абур акъван залан илимар туш: рикIе къаст хъайила, чирун регъят я, – алимди лазим баянар гана

КIвализ хкведай рекъе Мегъамедан киле яран бубадин гафар тикрар жезва: «ТIерикъат – ислам дин мягъкемарун патал герек илим, рехъ я. Ам

Аллагъдиз ибадатзавай, Аллагъ рикIивай кIанзавай, Аллагъ патал чанни гуз гъазур инсанри хкязавай рехъ я».

Мегъамеда веревирдзава: «Анжах... чаз чун, гъар са мусурман, чи халкъ азад ийидай рехъ-хвал герек я... И рехъ-хвал заз тIерикъатдик кваз аквазвач... Яраб ам кутаз жедачтIа?! Кутаз хъанайтIа, хъсан жедай хъи. Зун алахъда... Алахъна кIанда...»

Магъарам-эфендиди лагъанай: «ТIерикъат фадлай суфийри ишлемишзавай рехъ я... Лезгистанда суфияр хъайвиляй, авайвиляй инсанрал гъахътин тIварарни акъалтнава. Заз чидай Сфи тIвар алай инсанрикай сад зи жегъил вахтарин дуст, заривилин, алимвидин пай ганвай Муграгъ Сфи-эфенди я. Суфияр, Сфи-эфенди хъиз, рикI михъи, садазни зарар авачир, анжах Аллагъдин рекъе чан гузвай инсанар я», – Мегъамед хиялдай Сфидихъ галаз, дустум лугъуз, рахана, рикIиз дуст акур къван регъят хъана: абуру къведани санал Ахцагърин медресада кIелнай. – Зи пуд лагъай кIеви дуст Мирзе Алини эфендидин дережадив агакънава, чи дерейра тIвар-ван авай чIехи алим хъанва... Инсан илимди, илим алимри хкажда».

Хуъруън мектеб медресадиз элкъуърайла, Вини Ярагърин тIвар мадни виниз хкаж хъана. И карди Мегъамедаз шадвал гузва: «Чаз, пуд дустуниз, пуд хуъре медресаяр ава... Алава чирвилер къачуз чна чи сухтаяр сифте дустарин медресайриз ракъурда, ахпа яргъариз фирай».

Шадвилехъ залан парни гала: хуъруън месэялар гъялун яваш-яваш, кIанзни-такIанз Имам Мегъамедал аватна: хан, кавха, къази алай чкайрал туна, арзачияр имамдин патав къвезва.

МискIинда мусурман диндин бязи месэлайрин гъакъиндай гъуъжетар къиле фидай. Инсанар шаригъатдиз акси тир: ам халкъдин адетрихъ галаз къазвачир... Нубатдин сефер гъуъжетар къиле физвайла, ярагъвийри чпин жегъил имамдивай жузуна:

– Чна квел амал авун лазим я? Жуван адетрал амал ийидани, тахъайтIа Гъарабистандай атанвай шаригъатдал?!

– Чна, лезгийри, стхаяр, ислам къабулна гзаф виш йисар я. Чна Къуръан, пак улуб хъиз, къабулнава, адаз ибадатзава. Шаригъат – им ислам диндин вири истемишунар, мусурман инсандин яшайишдин ацукъун-къарагъун, къанунар я. Абурукай самбар Къуръандани къалурнава. Чун, алпан халкъар, сад хъун патал, чавай ягъийрин аксина экъечIиз, чи азадвал хуъз алакьун патал чаз шаригъат герек я. Им чи бубайрин адетар тергун лагъай чIал туш, хъсан адетар хвена, яшайишда ишлемишна кIанда. За квез, мусурман стхаяр, шаригъатдал амал авун меслят къалурзава.

Малла Мегъамедаз вичин рикIе авай гъерекатдик Ширван пата яшамиш жезвай шигъиярни кутадай ният ава. Ада вичин рахунра лугъузва:

– Чун, суънуъярни шигъияр, санлай чара хъанвай са ислам гвай, са Къуръандиз ибадатзавай, са мусурман стхаяр я. Чи арада са къал-къулни хъун лазим туш...

...Гатун тIатIилар куътягъ хъана. Зул алукъзавай йикъара Ярагърин медресадин вилик сухтаяр кIватI хъхъанва. Абурун вилер чпин муаллимар атунал ала.

Къе, тарсарив эгечІ хыйизвай сад лагъай юкъуз, муаллимри ва сухтайри, медресада хъанвай адет яз, гатуз вуж гъиниз фенатІа, низ вуч акунатІа, ни хзандиз гъихътин куъмекар ганатІа, низ свас це лагъанатІа, низ мехъернатІа, ни хуъре, шегъерда гъихътин мярекатра иштиракнатІа... суъгъбетарзава.

Сухтайри муаллимар, муаллимри сухтаяр шаддаказ къаршиламишна. Абур лацу киреждай асуннавай, къайи цин ни галай, серин шагъвар къекъвезвай, нур гуз акъвазнавай медресадин дегълиздиз гъахъна, къацу шир янавай дезгейрихъ ацукъна.

– Къе, балаяр, куън сагъ-саламатдаказ ахкунал зун пара шад я, – лагъана Малла Мегъамеда. – Чи медреса ихътин гуъзел шикилдиз гъуник гзаф инсанрин, абурукай яз куъпчи Шимидин, адан хва Матадин еке пай ква: бубади чаз ширер гана, гадади абур дезгейриз яна... Иер хъанани? Эхъ!

Гила зун жувакай рахан. И гатуз зун кефер патахъ фена: Чурул, Анжи-къеле, Темир-Хан-Шура, Къизлер-къеле, Гъаштерхан шегъерар акуна. Абурукай Чурулни Аштерхан чІехи чкаяр я, Анжи-къеле, Темир-Хан-Шура, Къизлер – гъвечІи. ГъвечІи ва чІехивилиз килиг тавуна, анра вил ацукъдай, фикир гуниз лайихлу чкаяр: дараматар, къелеяр, мискІинар, медресаяр, куъчяяр ава. Заз Каспий гъулуън къерехдал гимияр акъвазардай легвер, девейрин тум-къил авачир карванар, ципицІдин ва инжирдин багълар... акуна.

Зун элкъвена Чурул шегъердал хквен, адаз гила Дарбанд шегъер лугъузва. Ам сифте акурла зун, тІуб сара къуна, амукъайди я. Адан къилихъ галай, са шегъер къван авай къеледин зурбавал вуч я?! Ам чи бубайри гъикІ эцигнатІа?! Гъа шегъерда авай жуъмя мискІин са шумуд виш йис вилик устаддаказ эцигнавай зурба дарамат я. Анжах адан къибле цла минбар авач; хабар къурла, им хашпара килисадин дараматдикай хъувунвай мискІин я, лагъана. Дарбанда мусурманрин мягъледин мискІинар, хашпарайрин килисаяр ва чувудрин синагъугъяр ава. Каспи гъуълелай къвед-пуд мертебадин дараматар къван авай гимияр физва; гъахътин са гимида-кІвале аваз зун Гъаштерхандиз фенай, чун гъуълел, гъулуън рекъе, са гъафте хъана...

– Акъван чкаяр акур вун бахтлу инсан я, муаллим, – лагъана Цавая.

Малла Мегъамедан вилик вичин хва Исмаилан тай, адан дуст Цавай, элкъвей экуъ вилери нур гуз, ацукънавай. РикІел хтана: и гада къуд-вад йис вилик Исмаилахъ галаз абурун кІвализ атанай. Ада викІегъдаказ лагъанай: «Зазни кІелиз кІанзава, чан Мегъамед халу!» «КІелиз кІанзаватІа, пакамлай мектебдиз ша», – ихтияр ганай. Гададал алай куъгъне парталар акурла, язуч атана, адаз юлдашдив Исмаилан куъгъне перемни шалвар гуз тунай...

– Акъван ажайиб чкайрикай авур суъгъбетриз яб гайи чунни бахтлу я, – лагъана муъкуъ сухтади.

– А чкаяр квевайни акваз жада, – лагъана муаллимди. – Санал ацукъмир: къекъуъгъ, килиг, чира ва рикІел хуъх!

Мехъерни йикъер стхаяр я лугъуда. И йисуз Фекъийрин кІвале къве мехъерни хъана: Абдулгъанидиз Ахцагъай свас гъана, Маймунат Къуба патаз гъулуъз гана. Малла Мегъамедан рикІиз, вичелай къелен пар алатай къван регъят хъана: ада къезилдаказ нефес къачуна.

Пуд лагъай кьил

ЖЕНГИНИН КАМАР

1.

ЩекГуьд лагъай асир Лезгистандиз дяве гваз атана. Кефердихъай таниш тушир къушунар къвезва: инсанрин сивера «рус», «урус» гафар тикрар жезва, гъарда вичин фикир лугъузва, акси женгериз къарагъзава.

– Им гъикъван хъуй?! Чи уьмуьр дявейра акъатзава хьи?! – лугъузва дявеяр акунвай, женгера иштиракай Бункь бубади.

– Я цавар, я чилер! Чна ягъи пачагъриз вуч писвална?! – гъарайзава къужадин патавай ацукънавай гъуд къван хъанвай Цииийварз къариди.

– Чавай ягъийриз вуч кІанзава?! – лугъузва Къилича. – Персер, гъарабар алатна, гила русрин нубат хъанвани?!

– Гагъ персери гъжумиз, гагъ магъулри гъжумиз, гагъ туьркери гъжумиз, чи аман атІанва хьи! Гила гъжумзавайбур вужар ятІа? – хабар къазва кимел атай Гъашима.

– Гила чаз урусар къалум жеда-а! – Бункь бубадин жавабди инсанрик квай къалабулух, абурун хажалат генани къати ийизва.

– Я кІвал чІур хъайи урусар! Квез чавай вуч кІанзава?! – лугъузва Гъашима.

– Чун азад инсанар тир. Чаз са секин югъ мус акурай?! – шел-хвалзава дишегълийри.

– Чи иесияр вучиз женгенра къирай! – гъарайзава жегъил сусари.

– Папар, сусар, куьн секин хъухъ, – лугъузва Мазан Мусая. – чи къегъалрихъ, чи итимрихъ галаз зунни физва! – хабар гузва ашукъди. – Зи манийри абурук руьгъ кутада.

– Чунни, гъилер куьрсарна, акъваздач, чнани ягъийриз жаваб гуда, – хиве къазва жуьже жегъилри.

– Ви чуьнгуьрди ягъийрин шуьшкайриз вуч жаваб гуда, я мазан? – дишегълияр.шаклу я. – Види къуьрез дукъазар ягъун жезвачни?!.

– Зи чуьнгуьрди, зи маниди халкъ къарагъарда! – уьткемдаказ жаваб гана ашукъди. – Къегъалрик руьгъ кутада! Куь мазандихъ гъахътин къуват ава. Эхъ!

– Ава, ава, чи мазандихъ гъахътин къуват ава, – лугъузва чавуш КІуфая.

– Ава жеди, – дишегълийрин рикІерикай са легъзедат гар фена.

– Чун мусурманар я, чун Аллагъдихъ инанмиш хъана кІанда, – лугъузва яшлу итимри.

– Я чан Аллагъ, вун куьмек! – гъарайзава бадейри.

– Аллагъдилай чаз гъуцар мукъва я, – Бункь буба Гъуцарсувухъ элкъвезва. – Гъабурувай тІалаба.

Ярагъвияр, сада лагъай гаф масадаз ван текъвез, гъарай-эвер, хажалат, къалабулух кваз, рахазва.

Урусатдин, Туьркиядин ва Ирандин гъукуматрин арада яргъалди женгер къиле фена: абур гагъ къизгъин, гагъ яваш жезва... Виридан мурадни Къавкъаз къун тир. И женгера Урусат виКегъ хъана – ислягъвилини икърар кутІуна: къибле гъукуматри чпин къушунар къулухъ чІугун хъувуна...

Урус къушунар Тифлисдихъай атана, Лезгистандиз гъахъна: Шеки, Ширван, Къуба, Шабран, Сирт ва маса магъалар къуна.

Лезги пачагъар, Гъажи Давудни Фетали-хан, къейидалай гуьгъуьниз авай

ва къуватдай аватнавай ханлухривай душманар чукуруиз хъанач, акси яз, генерал Ермолов кыле авай къушундин дестейри чкадин къегьалрин сенгерар кукIварна, инсафсузвиледди чпин гьукум тестикъарна.

Дербентдин, Куьредин, Самурдин къушунривай Къуба стхайриз куьмек гуз хъанач: абурун чилер кефердихъай Каспий гьуьлуьн къерех къуна къевзвай ягъийри къазвай...

Ярагърин къегьалар Чурал шегъер хуьз физва.

– Ягъи текьенамаз алатдач, – лугъузва Бункъ бубади. – Алад, рухваяр!

– Физва, чун физва, буба! – жаваб гузва жегъилри.

– Чи къегьалар женгиниз физва-а-а! – гъарайзава аялри.

Яракъламиш хъанвай жегъил игитар балкIанрал акъахзава. Абур рекъе тваз мискIиндин вилик квай майдандал бубаяр, дидеяр, мукъва-къилияр кIватI хъанва. Инал хуьруьн чIехи-гъвечIи: малла, кавха, къази, яшлу итимар, дишегълияр ала.

– Куьне куьн хуьх, чан балаяр! – тагъкимзава дидейри.

– Абур Аллагъди хуьда, – лугъузва мижевир КIуфая.

– Чи ватан хуьх, рухваяр! – тагъкимзава кавха Кебира.

– Яракъ мягъкемдаказ яхъ гъиле! – тагъкимзава къази КIасаба.

– Алад, алад, стхаяр! – лугъузва Мазан Мусая. – Чаз азадвал герек я, азадвал чи хуьрек я!

Жегъилрик шад руьгъ акатзава, абуру мазандин манидин са бейт жуьшдалди тикрарзава:

Чаз азадвал герек я,

Азадвал чи хуьрек я!

– Эхъ, чаз азадвал герек я. Азадвал къазанмишун патал яракъни кIанда, игитдин руьгъни. Яракъдилай руьгъ зурба я! – лугъузва Малла Мегъамеда. – Куь хура къагъриман руьгъ хуьй, стхаяр!

– Руьгъ зурба я, яракъни зурба я, – тестикразава КIуфая.

– Вун кис, къей хва! – гъарай гана, экъуьгъна Гъашима. – Эляс инлай!

– Халу, ви сивин пад хкатнавани?! – лагъана, КIуфай вичив Гъашиман нубатдин себ агакъдалди майдандилай катна.

– Яракъни кIанда, руьгъни, – лагъана къази КIасая.

– Игитдихъ, якIухъ хъиз, якIун тумни кIанда! – тестикъарна рухваяр ватан хуьдай женгиниз ракъурзавай ярагъвиди. – А тум чун, жемят, я.

Сефилзавай инсанрик хуьруьн акатна.

– Эхъ, къази гъахъ я: яракъдиз якIун тумни герек я. Анжах... Женгиниз физвай итимдин чанда Шарвилидин азад руьгъни кIанда! Азадвал кIандай къагъриман руьгъ! Чи азадвал хуьх, стхаяр! – насигъат гузва Малла Мегъамеда. – Куь гуьгъуьнал алаз зунни къведа! – ада яб гузвайбур гъавурда твазва: – Ина за тадиз гъялна кIанзавай месэляяр ама: медреса са ихтибарлу касдал тапшурмишун, тарсар гудай муаллимар тайинарун, женгиниз фенвай къегъалриз тIуьн-хъун, ам тухудай итимар гъазурун...

Жегъилар ацукънавай фургъунар юзана, руг акъатзавай гуьнедай зарбдиз агъадихъ фена...

Женгиниз фейибур пуд йикъалай элкъвена хтана. Хуьруьк мад гъарай-эвер, шад рахунар, хуьруьнар акатна.

– ГъикI хъана?! – ярагъвияр тажуб хъана. – Куьн вуч фад хтана? – женгчий-ривай дуьшуьш хъайибуру чка-чкадал хабар къазва.

– Чи ханари урус пачагъдиз рей гана, – женгчийри пашман, къагъриман инсандин намусдик хкъадай хабар гана. – Абуру чаз ягъийрин аксина женгериз экъечІдай ихтияр ганач. Чеб меслят хъанва лагъана.

– Вуч?! Вучиз?! – инсанар садлагъана гъавуда акъунач. – Рей гана?! Ни рей гана? Низ рей гана?!

– Ханари ягъийриз рей гана?!

– Эхъ.

– Жедай кар туш, – ханарин терефдарар чІалахъ жезвач.

– Хъана акурбур ава...

– Ханари ягъийриз вучиз рей гана?

– Чидач, – женгчийр кІеве гъатна. – Куъне ханаривай чпивай хабар яхъ, чун куъ суалриз жавабар гудай къван галатнава.

– Дуъньядин тарих, балаяр, дявейрикайн ислягъвилерикай ибарат я, – лугъузва Бункъ бубади. – Ягъийрихъ ихътинр адет ава: абуру сифте чкадин ханар, беглер маса къачузва, ахпа абурун уълкве къазва. Гилани гъакІ хъанва

– Дуъз гаф я, – тестикъарна Уъсейдера.

– Гилани гъакІ хъанвайди я, – лагъана женгчийри.

– Я кІвал чІур хъайи ханар! Куъне халкъдин тереф мус хуъда?! – гъарайна Гъашима.

Жаваб гудай кас хъанач.

Ярагъвияр, са шумуд юкъуз ийир-тийир квахъна, гъилер чуъкъвез, амукъна.

2.

Гъа и дар арада Магъмутхуъре са еке къал-макъал акъатна.

Зулун къай квай пакамахъ хуъруън чавуш КІуфая Малла Мегъамедав са бирбицІ вугана.

– Ам вуч я?

– Ви яран бубади ракъурнавай чар я. Са жегъилди гъанвай.

Магъарам-эфендиди кхъенвай:

«Салам-алейкум, гъуърметлу езне! Чавай, завайни Селимавай, къе Вини Ярагъдал къвез жезвач. Куън, вунни кавха КІасаб, иниз атун герек хъанва. Тадиз ша. Ви яран буба А.М.».

«Яраб вуч хъанатІа? – Мегъамедан рикІик къалабулук акатна. – Ихътин тІалабун сифте яз жезва, им гъакІ жедай кар туш. Тадиз фена кІанда!» – гъ-алаба артух хъана.

– Яда, КІуфай, Магъмутхуъре вуч хабар аватІа? – жузуна Мегъамеда чавушдивай.

– Чидач, чан малла. За эфендин чар гъайи гададивай жузуначир.

– Вуна исятда къази КІасабаз зи патав ша лагъ, ахпа чи балкІанар гъазура, абур мискІиндал гъваш, – чавушдиз эмирар гана, Мегъамед медресадиз гъахъна.

Къази тади кваз атана.

– Малла, хъайи-тахъай авани? – жузуна.

– Ава. Ма, стха, кІела, – Мегъамеда адав яран бубадин чар вугана.

Чар кІелна, залан нефес алахъна, къазиди галатнавай ванцелди лагъана:

– Дуъз лагъайтІа, зи чанда аниз фидай гъал авач: накъанлай мукъвал-мукъвал къайи фул акатзава, тиршер язава. Бес вучда? Магъарам-эфенди хътин

инсандин гаф чилел гьикI вегьин? Ам чилел гьикI вегьин тийин? Жедай кар туш. Фида ман.

– Сагърай вун, къази, – лагъана Мегъамеда. – Зи яран бубадиз куьнуьяр авайди я, адан вирт тIуърла, вун шаксуз дири хъжеда.

– ГьакI лагъ ман, къарагъ, фад фин, – зарафатна КIасаба.

И арада чавушди пураар эцигнавай балкIанарни гъана.

Вини Ярагърин маллани къази балкIанрал акъахна, Магъмутхуьруьз фена. Са зур сятдилай Магъарам-эфендидин кIвалив агакъзавайла, абуруз ажайиб агъвалат акуна.

Ракъинин шикил атIанвай цIийи варарин вилик иесияр, бубани хва, есирар хъиз, акъвазнава; абур хуьруьн жемьтди, къад-яхцIур касди, элкъурна къунва; дестедин кыле яшлу уьзден Байбут ава, адан патавайни, къавук кутунвай дестек хъиз, Къиблет акъвазнава.

– АтIам ина вучиз авайди я?! – малладай суал акъатна.

– Вуж? Вун никай рахазва?

– Зи къунши Къиблетакай.

– Я гъа! Дугъридани, вучиз?!

– Заз чидач.

Байбутни Къиблет санал акурла, Мегъамедан рикIиз гъасятда такIан хъана, ада фикирна: «Ина са фитне ава... Къиблетан пер квай фитне...»

– Салам-алейкум, магъмутар! Им вуч мярекат я?– жузуна Малла Мегъамеда.

Салам гана, къазиди алава хъууна:

– Чаз хабар авачир мярекат?

Ярагъ мягъкемадин имамни къази агакъайла, инсанар, кичI акатна, къерех хъана, балкIанриз гъаятдиз гъахъдай рехъ гана.

Куьмек агакъайла, Магъарам-эфендидин чиниз ранг хтана.

Хабарсуз атанвай мугъманар, балкIанрилай эвичIна, жемьтдин вилик фена.

– Им вуч межлис я?! – хабар хкъуна мугъманри.

Садаини са жавабни акъатнач: инсанар сад-садаз килигиз акъвазна.

– Ина вуч хъанва, гъурметлу яран буба?! – Мегъамед чапла патяхъ элкъвена, кIул вегьена акъвазнавай, къурай чинар тар хъгин къужадиз килигна.

Магъарам-эфендидилай залан нефес алахъна, ахпа ада мугъманар яваш-яваш агъвалатдин гъавурда туна:

– И Байбут лугъудай кас, – вичин вилик, кIек хъиз, акъвазнавай яшлу итим къалурна, – чал, йикъ-йикъ лугъуз, гъалават хъана санбар вахт я: бес куьн, къурабаяр, чи хуьрйяй эхкъечI! Чун гьиниз эхкъечIа? Вучиз? Чалай наразибур и хуьре, гъа и Байбуталай гъейри, мад садни авач. АватIа, жемьт инал ала, эхкъечIрай, лугъурай. Заз чиз, авач, – залан нефес аладарна. – Къе пакамахъ, чаз хабарни авачиз и касди, – мад вилик квай итим къалурна, – чи варцихъ хуьруьн жемьт гъана. Ам мад гъа виликан зуьрне ягъиз эгечIна... Зун жемьт гъавурда тваз алахъна: са бязибур, чпин гъерекатрикай регъуь хъана, элкъвена хъфена. Амайбур жувавай алудиз тахъайла, за квез хабар ракъурна... Ажеб хъана, куьн вахтунда агакъна. Хуб, фагъум авачир, инсаф авачир инсанар авачни и хуьре?! – гъайиф чIугуна. – Мегъамед, чан хва, вуна къази гъана хъсан кар авуна. Къуй, чи дуван къазиди къанун тирвал авурай.

– Жуван гаф лагъ, гъурметлу къази КIасаб, – тIалабна Малла Мегъамеда.

Маллани къази, меслятнавайбур хъиз, Байбутахъ элкъвена, адаз суалдалди килигна. Байбут, тІанурда авай гъажикІандин кІаш хъиз, юзана.

– Вуна вуч лугъуда, Байбут? – жузуна къазиди.

– И къураба ксариз, – Байбута гъил туькІуьрна, Магъарамни адан хва Селим къалурна, – чи чилер къачуз кІанзава... Чна ихтияр гузвач... Чилер маса гайила, пака чи аялар гишила амукъда... Чаз и ксар чи хуьрйй масаниз куьч хъхъана кІанзава...

– ГъакІ яни, эфенди? – къази Магъарамахъ элкъвена.

– Вири гафар – ваъ, дуьз гафарни ква, гъуьрметлу къази. Месэла ихътинди я: чаз и кІвалер маса гайи касдиз, ПикІ Алидиз, гила вичин са никни маса гуз кІанзава. Чаз ина цадай чил авач, гъавиляй чаз а ник къачуз кІанзава. Чна ам маса къачуниз и Байбут акси я... Ингъе, гъавиляй ада жемят кІватІнава...

Малла Мегъамедавай мад давам гуз хъанач, къазидихъ къуьн геляна, ам жемятдихъ элкъвена:

– Я магъмутар, куьн инал вучиз атанвайбур я? Куьне ша лагъана атанвай, квез капІ-тІеат чирзавай фекъи хуьрйй акъудиз атанвани? Са нин ятІани футфадиз килигна, атанвани? Мад им инсанвал, им къайда хъанач хъи! Ван хъайи хакияр, цІелегуьнар, ярагъар квел хуьреда гъа! Айибар хъана хъи, я стхаяр! За квез лугъун: я чи халкъдин адет тирвал, я шаригъат тирвал, Магъарам-эфенди, адан хзан и хуьрйй акъуддай ихтияр садазни авач, – векъи-даказ лагъана Мегъамеда, – вучиз лагъайтІа абурок са тахсирни квач, вучиз лагъайтІа абур чпин хуси гъалаллу кІвалера яшамиш жезва, вучиз лагъайтІа ам, зи яран буба, тІвар-ван авай алим я, исятда куь мискІиндин, куь хуьруьн фекъи я. НикІин месэла адан иеси ПикІ Алидини чи мягъкемадин къазиди гъялрай, – ам никІин иесидизни къазидиз килигна.

– ПикІ Али, вун эфендидиз ник маса гунал рази яни? – жузуна къазиди.

– Эхъ, рази я, – лагъана никІин иесиди.

– Иесиди маса гузвай ник Магъарам-эфендиди къачуниз вун, Байбут, вучиз акси я? – жузуна къазиди.

– А ник заз кІанзава.

– Жува къачу!

– Иесиди заз гузвач.

– Вуна ник Байбутаж вучиз гузвач? – хабар къуна къазиди никІин иесидивай.

– Адаз зи ник къве сефер ужуж къиметдай кІанзава, – лагъана ПикІ Алиди.

– ГъакІ хъайила гудач!

– Эфендиди къачун тавуртІа, вуна ник Байбутаж ада лагъай къиметдай гудани?

– Ваъ. За вичизни гъакІ лагъайди я! Байбутанди вичин рикІин туькъуьлвал я, эфендидал пехилвал я, аданди гъакІ гъавая чи рикІ тІарун я.

– Гъей, ПикІ, зун садални пехил туш, – гъарайна, Байбута Алидиз тІуб юзурна. – Килиг!

– Гила види, Байбут, вуч къал я?

– Зун... Заз...

– Жаваб це! Вуна вучиз хуьре къал акъудзава?

– Эфенди къураба инсан я, зун – чкадин инсан... ПикІа вичин ник заз гун лазим я...

– Вичин ник низ гудатІа, низ гудачтІа тайинарун иесидин ихтияр я. Чавай адаз са гафни лугъуз жедач.

– За и кар эхдач...
 – Вуна эхда! Ислягь чкада кьал акъудзавай вун чна хуьрай акъудда!
 – Им зи бубайрин хуьр я!
 – Им лап ви дидейрин хуьр хьайитГани, хуьре кьайда, секинвал хуьниз вири мажбур я. Вуна вучзава?
 – За секинвал хуьзва.
 – Секинвал хуьзва-а?! – кьази хуььрена.– Чаз аквазва.
 – Э-е-гь! – Байбута кьил агъузна, галтадна. – Куьн вири малимдин тереф я.
 – Чун ви тереф гьикI жен?! Вуна секин хуьре кьал твазва. Гьавиляй чна вун инай акъудда.
 – Зун садавайни инай акъудиз жедач.
 – Жеда! Вуна и гьуьрметлу инсанрин, – Магьарамни Селим кьалурна, – кефи вучиз хазва?
 – Абур чи чилел чалай хьсан яшамиш жезва, – Байбута вичин пехилвал хиве кьуна. – Абуруз чи чилер маса кьачуз кIанзава! Чаз фекьй ерли герек авач!
 – Астафируллагь лагь! Вуна и жемьт вучиз кIватIнавайди я?
 – За... Зун... – жаваб акъатнач.
 – Квез капI-тIеат чирзавай фекьй хуьрай акъудиз? Яни?
 Байбутай мад жаваб акъатнач.
 – Хуьрай чна вун, чуьруькчи, аламай няналди акъудда! Ваз гьакI кIанзавани?
 – Ваь.
 – Ваь ятIа, квахь инлай! – гьарай гана кьазиди. – Мад вуна ихьтин амалар хьувуртIа, жаза сад я – хуьрай акъудда!
 Байбут, кьил кIармади ягьай кицI хьиз, кьулу-кьулухь хьана, жемьтдин арада квахьна.
 – Чуьруькчи инал хьша! – гьарайна кьазиди.
 Байбут элкьвена хтана, кьил агъузна, акьвазна.
 – Магьарам-эфендидивай багьйшламишун тIалаба! – лагьана кьазиди.
 Байбут, пIузарар регьвез, акьвазна.
 – Тадиз! – кьазидик хьел акатна.
 – Багьйшламиша, эфенди, – явашдаказ лагьана тахсиркарди.
 – Мад вучда? Багьйшда ман, – лагьана эфендиди.
 Байбут инсанрин арадиз гьахь хьувуна.
 Кьази инихь-анихь килигна.
 – Магьмутар! Ихьтин шулугьар гьар юкьуз жезвайбур туш, – лагьана ада, – я чунни гьар акатна куь хуьруьз акъатзавач. Низ вуч лугьуз кIанзава? Лагь. Чна, зани куь жуьмя мискIиндин имам Мегьмеда яб гузва.
 – Куьн атана, лап хьсан кар хьана, гьуьрметлу кьазини имам, – лагьана ник маса гузвай уьзден ПикI Алиди. – Ша, куьн кьведни зи кIвализ илиф! За квез, куь кIвачерик кьве кванариз фенвай чулав гьер тукIвада.
 – Сагьрай, Али стха, – кьазиди теклифдикай кьил хкудна. – Маса сеферда хьуй, – умуд кутуна. – Ви жумартвал чаз малум я.
 Малла Мегьмеда уьгьуй яна.
 – Лагь, имам, – кьазиди адаз гаф гана.
 Жемьтдиз килигна, Мегьмеда лагьана:
 – Зун Магьмутхуьруьз мукьвал-мукьвал кьезвай инсан я: ина зи яран

буба ава, адан хзанар ава, абурал кьил чӀугуна кӀанзава. Бес и Къиблета ина вучзавайди я? – ам вилик квай ярагъви къуншидиз килигна. – Яда, я Къиблет, вун инал вучиз алайди я? – жузуна, лал къукъ хъиз, акъвазнавай къуншидивай. – Ваз Ярагдай ийидай кар-кеспи амачни?!

– Чун, зунни Байбут, хванахваяр я, гъакейла атайди тир, – галкӀиз-галкӀиз лагъана Къиблета.

– Фекъи хуьрай чукуриз атайди яни?! – жузуна имамди.

Къиблетай жаваб акъатнач.

Мегъамеда давамарна:

– Куьн хванахваяр туш, куьн шейтӀанар я. И кӀал-макӀалдик ви перни ква, Къиблет... КвачиртӀа, пакаман яралай вун инал жедачир! – туьнтдаказ лагъана: – Гила вунни инлай алатайтӀа, хъсан жеда. Инал ви хванахва аламач!

– Къиблет, вунни инлай цӀуьх! – эмир гана къазиди.

Къиблет жемятдин вилерикай, тум кайи кац хъиз, квахъна. Ада, гьелбетда, вич халкъдин вилик икӀ русвагъ жеда лагъана фикирнавачир: Байбута Магъарам-эфендидиз акси рахадайбур вилик амаз гъазурнавай, анжах къе адан фенд, къазини имам атана, кьилиз акъатнач.

Малла жемятдихъ элкъвена.

– Жемят! ШейтӀан, иблис Аллагъди ваь, чна, инсанри, туьретзава. ШейтӀанди инсанар сад-садал гьалдарда, инсанрин кӀвалер чӀурда, хуьрер чукӀурда. Ингъе, къе хъиз. Эгер чун инал агакъначиртӀа, дяве тирни? Тир. Куь кьил квачир баладик кутамир!

Куьн, магъмутар, мад Байбутни Къиблет хътин иблисрин гафарихъ инанмиш жемир, – тагъкимна ада. – Куьне ихътин малайикар хътин, квез къуллугъзавай инсанрин, – гъилер хурал къуна, акъвазнавай яран бубани стха кӀалурна, – кефи хамир. Абуру куь хуьрел абур гъанва. Абур иниз куьч хъайидалай къулухъ куь хуьр, са капачда авай вад-цӀуд кӀвал, алим инсанриз гъина аватӀа чир хъанва. Куь хуьруьз, икъван чӀавалди садазни хабар авачир баябан чкадиз, гъар юкъуз эфендияр, малаяр, сухтар къвез хъфизва... Абур акваз, квез ислам чир жезва, дуьньядикай хабар жезва, савадлу жезва... Куь инсанвал, гъуьрмет-хатур, ягъ-намус хуьх! Аллагъдиз, адан пайгъамбардиз, – салават гъана, – ибадат ая, гъар юкъуз капӀ-тӀеат ая...

– Гила ахлад, – лагъана къазиди жемятдиз, – астафируллагъ лагъана, гъар сад жуван кӀвалин-къан дердидал машгъул хъухъ!

Магъмутхуьруьнвияр, «сагърай, малла», «сагърай, къазиди» лугъуз, са-сад яваш-яваш чкӀана.

– Сагърай, чан рухваяр, – лагъана Магъарам-эфендиди вичин ездизни къазидиз. – Куьне чун суьргуьндикай хвена, – сефил хъверна, са бейт лагъана:

Намуссузрин юкъва кузвай заридив

Намус авай инсанрин гъил агакъна!

Иесийри чеб «суьргуьндикай» къутармишайбур гужуналди кӀвализ тухвана, суфрадихъ ацукъарна.

Са вил яран бубадиз ягъиз, Мегъамеда фикирзава: «Зи яран бубадин варцел ракънини шикил атӀанва... Яраб им заратӀишви ятӀа? Рагъ – заратӀишрин рикӀ алай кьилин ярж я. Абурун пак улубда кхъенва: «Ракъниниз ибадатзавайда – рекъин тийидай Экуьниз ибадатзава». Зурба гафар я... Чаз, мусурманриз, рагъни герек я, эквни герек я. Чи ярж къацу пайдах я, адал варзни гъед ала!...

Чи миллетдизни такур, тахъай динни иман авач... Виридалай вилик, Сад Аллагъидикай хабар жедалди, гъуцар пайда хъана. Чи къужайри, къарийри «гъуцариз аси жемир» хътин насигъатар ишлемишзава... Чна ислам къабулна, адаз ибадатиз, мискии-мектеб-медреса кардик кваз гзаф асирар алатнаватлани, инсанрин рикелай гъуцар алат тавун алааматдин кар я... Гъар юкъуз Гъуцарсув акунихъ гъахътин къуват аватла?!»

Вилик вирт авай сукра атайла, Мегъамеда къуьнтI эцяна, къазидиз явашда-каз лагъана:

– Ви дарман и къапуна ава, стха, гила неъ.

– Вирт – вири азарин дарман я, – лагъана иесиди. – Ам зи куьнуьйри ганвай, жуван гъилелди лаганрай акъуднавай мейва-емиш, бегъер я. Неъ, квез гъалал хъуй!

3.

И йисан зул тахъай хътин бегъерлуди хъана.

Ярагъвийри гадди гвенар гвена, цуьлер гамишрин арабайра аваз, яцар квай алеррал алаз, хуьруьз хкана, ратларал югарар гатана. Абуруз къиметдихъ куьмекар гуз, гъар йисуз хъиз, Агъулай, Михетлай, Яхулай чпин балкланарни гваз жегъил итимарни дишегълияр, тамам хзанар, атанвай. Мугъманар чпи къазанмишнавай магъсулар, яр-емиш, базардилай маса къачур пек-лек, къаб-къажах гваз дагъларихъ хъфена. Хуьр секин хъана.

Гад акъатна, зул-гъарай атана. Инсанрин къайгъуяр куьтягъ жезвач, акси яз, артух жезва: гила ийизвайбур зулун кваллахар я, абурукай виридалайни четинди магъсулар катлара хуьз ва регъвез гъазурун, хуьруьвай санбар яргъа авай регъверрал регъуьн, ахпа гъуьр кандуйриз дашмиш хъувун я.

Вири хуьр са жуьредин гъерекатрик ква: кайванийри квалерин къаварал магъсулар акъудзава, абур рухварал эклязава, къурурзава, сафаралди ва класайралди михъзава; са пай ахвудна катлариз, фулариз хъивегъзава, муькуь пай чувалра туна, раж регъвез виликамаз нубат къунвай регъверриз тухузва. И крар бажармишиз кайванидиз вири хзанди, чехидалай гъвечидалди, югъ-йиф куьмекзава.

Лежберар зулун цанрив эгечзава. Ванхъаран чатукай я цивиндин цай, я клашунинни клутадин ванер кими жезвач: лежберриз – туьрезрин макъар, гъуьрчехъанриз – жанавурарни цуцулар къадай ракъар, тамухъанриз – яклар, чубанриз – гъанефарни гапурар, жегъилриз – чукулар гатазва.

Нянрихъ хуьр инсанрай, аялрай ахцузва... Гъар магъледиз вичин маларин нехир, лапагрин суьруь хквезва. Инсанри чпин гъайванрин иесивал хъийизва: гъаятдиз хъиязава, абур динжарзава: векъ-къал, фан клус-тике гузва. Ахпа калерикай нек ацазва. Гзаф мал-хеб авайбуру чпин гъайванар нехирбанрив, чубанрив гад-къуьд дагъларин яйлахра, гъуьндуьгра хуьз тазва.

Мад хуьруьн куьчейра сарубугъда къуьлуьн калрин, савун, къайгъанахдин, къавурмишзавай яклуьн, хаму некледин, таза фан сивиз цларан яд гъидай ниэр, атирар гъатзава.

Кимер жегъилрай, булахрин рекъер рушарай ацузва. Абурув гвай суьгъбетар мукъвара жедай мехъерринбур я. Чпин гъиссерикай, дердерикай, мурадрикай, сив-сиве туна, ашкъидин манияр лугъузва:

Яран йифиз рахадайла,
Зун хкягъай яр я, гада.
Хеб дагъларай эхвичайла,
Мехъерардай зул я, гада...

Рушарин манийри Яран сувариз ярар хкянавай жегъилрик тади кутазва: тадиз мехъерарна, гъарда жуван яр далдам-зурнедалди жуван квализ гъана, адакай свас авун герек тирди рикел гъизва. Абурув кунши булахдила гадайри гузвай жавабрин ванерни агакъзава: кве дестедизни шад хуьруьнар, сирлу рахунар, яргъи суьгъбетар жезва.

Халкъдин чаваргандин ригъ варз акъатзава, чим варз муквал жезва. Ярагъвийрик тади ква: рагъ авай йикъар куьтягъ хъана, чимел йикъар къведа. Ахпа зулун куьтягъ тахъана амай крар акахъда.

Магъсулрин савда куьтягнавайбуру гъар юкъуз багъларихъ, тамарихъ гъужумзава: ичер, чуьхверар хкизва, шуьмягъ тарарин канерикай элквей яру, хъипи хтар хътин кеве емишар кват хийизва... Керец тарарни бегъердиз атанва: хъархъар сивер ахъайна куьрс хъанва, гадарай лаш галукъайбур, лацу харар хъиз, чилел квахъзава...

Хъарху тарар инсанри яргъи юркаралди гадкизва, гъеле тазазмай керецар чувалралди хутахиз, квалерин айванрик, къаварал кьуруриз экъизава, кьурайбур чувалра тваз базардиз тухузва, дагъви инсанри гъизвай чемедахъ, нисидихъ, шурадахъ галаз дегишарзава.

Зулун гъерекатар Магъмутхуьрел бинелу хъанвай Магъарам-эфендин хзандикни ква.

Зулун гарар къати жезва. Гъавадай миргин гъерер физва. Цавун гагъ са, гагъ маса пиперал рагъул, чулав цифер кват жезва. Цавай югъ-йиф кефердахъай къибледихъ дурнайрин, къазарин, уьдегрин лужар, къар-къар, кур-кур, куьр-куьр ацалтна, физва. Къушарин сефил манийриз яб гузвай аялар тажуб жезва: «Абур гъикъван ава?!» Чими уьлквейрихъ ялзавай ажайиб къушарин гагъ дуьз, гагъ кве царцин, гагъ пуд пипен жезвай къешенг жергейрал вилер алаз, аялри абуруз бейтералди эверзава:

Дурнаяр! Дурнаяр!
Диде дурна квенкве авай
Лацу дурнаяр!
Къарни, къарни, чан къарни!
Къар-къарзавай къарнияр!
Акъваз! Акъваз, дурнаяр!
Чи Гуьлгери вацал къваз!
Алад, алад, къарнияр!
Къулан вацал ял ягъа!

Са квалин дакардай пуд руш къушариз килигзава, абуру манидал илигзава:

Цавай фидай лацу дурна,
Вуна ярдиз саламар лагъ...
Вичи зулуз мехъер туртла,
Зун масадаз физава лагъ...

Дурнайриз ван жезвач, абуру, кефердахъай къвезвай хуьтлуьккай хабар аваз, гарданар акъажна, вири гуж-къуват эцигна, гишинвални къарихвал эхна, къибледихъ гъерекатзава.

– Ватан гзаф ширин затІ я, балаяр, – лугъузва кимел ацукънавай Бункъ бубади вичел алтІушнавай аялриз.

– Ватан вуч я, Бункъ буба?

– Ватан, балаяр, – им жув дидеди ханвай кІвал, жуван Вини Ярагъ хуър, жуван Карвандин рехъ, жуван Гуьлгери вацІ, жуван Куъре магъал...

– Я-а-а! – тажуб хъанвай аялри давамарзава: – Жуван там, жуван булах, жуван Къулан вацІ, жуван Каспий гъуъл, жуван ЧІурал шегъер...

– Дуъз, – тестикъарзава къужади.– Дуъз!

– И къушариз, балаяр, – цавай физвай дурнайрин лужар къалурзава, – кве ватан ава: гатун ватан – кеферда ава, хъуьтІуьн ватан – къибледа. Абурун гъал хъсан я. Чаз са ватан ава.

– Вучиз инсанриз са ватан ава? – аялриз кве ватан кІанзава.

– Чун къушарилай усал яни? – хабар къазва сада.

– Инсанриз гъуцари са ватан ганва, къушариз – кве ватан, – къужадиз маса жаваб жагъизвач.

– Гъуцар вужар я?

– Гъуцар къадим девирра чи халкъди ибадатзавай аллагъар тир...

– Я-а-а! – аялар тажуб жезва.

– Абур, ви гъуцар, буба, гила гъина ава? – хабар къазва.

– Вини кІунтІун къулухъай аквазвай къакъан сув аку, – аялар къужади тІуб тукІуърай дагъдиз килигзава, – ам гъуцар кІватІ жедай чка тир. Адаз гилани Гъуцарсув лугъузва.

– Вучиз чаз са ватан ава, я Бункъ буба?! – аялриз тамам жаваб кІанзава.

– Са затІ, балаяр, са аял, са кІел, са дана чаз гъамиша багъа жеда. Инсандиз диде – сад, буба – сад жезва. Ватанни сад я. Белки, гъавиляй чаз ватан гъакъван багъа я!

– Я-а-а! – аялрай тажубвилин сесер акъатзава.

– Са ватан хуъз регъят жеда, кве ватан хуъз – четин.

– Ватан хуън?!

– Эхъ, ватан, жуван диде ва буба хъиз, хвена кІандай затІ я, чан балаяр.

– Эхъ! – жегъилар рази я.

– Ватан, балаяр, ширин затІ я. Ватандикай чи мазанрин манийра ихътин жумлаяр ава, – Бункъ бубади вилер акъална рикІел хкиз лугъузва: – Ватан, диде хъиз, ширин жеда; ватан авачир инсан жедач; ватан авайди бахтлу я, авачирди – бахтсуз; ватандин накъвар – чандин цукІвар я; ватандин къадир гъурбатда чир жеда; ватан патал чан гудайди къагъриман я...

– Эхъ, эхъ, чан балаяр, гъакІ я, – тестикъарзава ЦІийиварз бадеди.

– Я баде, квекай вуж чІехи я? – къужа къалурна, хабар къазва аялри.

– Вув, ам залай виш йисан чІехи я, – сарар амачир сив ахъайна, хъверзава къариди,

– ГъакІ яни, Бункъ буба? – жузвазва къужадивай.

– Эхъ, бес квез ам цІувад йиса авай руш тирди аквазвачни?! – зарафатзава къужади.

– Ван хъанани? Зи къужа къагъриман я, адак таб квай туш, – къаридин рикІни зарафатрал ала.

Аялар вири зарафатрин гъавурда дуъз акъунач, анжах абуру дикъетдивди яб гана.

- Зазни къагъриман жез кІанда! – гъарайна са гадади.
- Чаз къагъриманар авани, буба? – жузуна виридалайни секин гадади.
- Эхъ, я хва. Чаз лезги ватан хвейи къагъриманар гзаф ава: Шарвили хътин пагъливанар, Кра Мелик хътин мазанар, Гъажи Давуд хътин пачагъар, Къуь-чхуьр Саид хътин зарияр...
- Чи Ярагъ хан хътин... – са аялдиз вичин чирвилерни къалуриз кІан хъана.
- Ви Ярагъ хан, бала, итимрин патав кимелни текъвез, вичин сарайда ксурай, – чин чІурна, лагъана къужади. – Ахътинбуру ватан хуьдач, ягъийриз маса гуда..
- Бункъ бубадинни аялрин суьгъбетриз кимин пипІел акъвазнавай итимри яб гузва
- Чи Малла Мегъамед вичин медресада тарсар гудай муаллимрихъ ЧІурал шегъерда къекъвезва. Ингъе гъазур муаллим, – лагъана Кебира.
- Ваз гъазур муаллим гъинай аквазва? – жузуна КІасая.
- Гъа и кимелай.
- Вуж я?
- Бункъ буба.
- Валлагъ, вуна дуьз къатІана. Мегъамедаз лагъана кІанда.
- Къиметни къачун тийидай муаллим жагъана лагъ, – Кебир хъуьрена.

4.

Вини Ярагъдал хъиз, Магъмутхуьрени гъеле чими зул я. Ана, са тІимил винида авай, дагълариз мукъва чка яз, гъава яваш-яваш рекъизва. Йифиз, винел сун яргъан вегъена, ксана кІанзава, тахъайтІа мекъи жезва.

Селим тама къекъвезва. Адан кІвачерик, мес кутунвай хъиз, гийин, къавахдин, мегъуьн, пипин ва маса жинсинин тарарилай авахъзавай къуранвай пешери шарх-вархзава. Пешерни жуьреба жуьре рангарин: яру, хъипи, цІару, къацу; жуьреба-жуьре къадаррин: яргъи, куьруь, шуькІуь; жуьреба-жуьре шикилрин: пипІер алай, къерехар чухванвай, элкъвей – тІебиатдин гуьзел теснифар я. Жегъилдиз цІийи мескендал гзаф бегенмиш хъанвайди там я: гатфариз – цІаруни къацу, гатуз – къацуни хъипи, зулуз – хъипини яру, хъуь-тІуьз – рагъулни лацу.

Там йисан гъи вахтунда хъайитІани гуьзел я, хевлет я, къушарин маний-ривни уьфтерив ацІанвай тІебиатдин тавхана я. Ина булахарни, къушар хъиз, рахазва. Къацу тарар, межлисда авай шумал жегъилар хъиз, къуьн-къуьне туна, такабурлудаказ акъвазнава...

Селим гъар юкъуз, гъар архайин вахт хъайила, гагъ къилди, гагъ юлда-шар галаз тамуз гъахъзава. Тамни гъа мукъвал ала: кІвалай экъечІна, къве къадам вилик, пуд къадам къулухъ фейила, баркаван там я. Къуд, вад, цІуд верс фейитІани, баябан там я, ахпа вал хуьрер гъалтда. Хуьрер гъвечІибур я, абурал алай тІварар – чІехибур: Хакияр, Бутар, Шхияр... Анра, на лугъуди, сан-гъисаб авачир къван кІвалер ава, къадар авачир къван инсанар яшамиш жезва. Лезгийриз гзафвилин къадар гзаф кІанда.

Селима фикирзва: «Зун тамар авачир Гатункъара гъикІ яшамиш хъанай? Эгер зун гъана амайтІа, яраб тамукай кеф хкуд тахъана, уьмуьр акъатдай жал? Рагъмет хъайи Исмаил халуди зи бубадиз иниз куьч хъун меслят къалурна,

ажеб кар хъана. Чкани хъсанди я, ина авай инсанарни, сад-къвед квачиз, хъ-санбур я... бубадикай кьил тIар жедай азарни хкатна...»

Цавал цифер акъалтзава. Ара-ара, гатфариз хъиз, цIайлапанарни язава. Цавари, зурба далдамдал тумпуз кIар илигзавай хъиз, гугрумарзава. Марфадин ири стIалар акатиз хкякъзава.

Цаварин ванер секин хъана, на лугъуди, абур галат хъанва. Ял яна, эгечI хъувунвай хъиз, цаварай къукърумрин зурба лепе фена, Яхул пата секин хъана. Адан гуьгъуьнлай атай цIайлапанди, залзалади хъиз, чилер зурзурна.

– И къати цIайлапан Гъуцарсувун кьилелай янай, – хабар гана куьчедилай чукурна къурак хтай Селима.

– Заз чиз, хва, валлагъ, ам чи Гатункъарин кукIвалай яна, – лагъана Магъарам бубади.

– Ваз, буба, гъар са цIайлапан ванцелай чир жезва, – бубадин рикI цавар-чилер чирзавай илимрал алайдаз ишара авуна хци.

– Эхъ, жуваз аял чIавалай таниш затIар я ман, – тестикъарна бубади.

– ЦIайлапандик, валлагъ, зурба къуват ква. Зи рикIел чи дагъда гатфариз ядай цIайлапанар хтана. Гуг-рум, къам-къам ванер ацалтна, цав рахана, ахпа акъваз тавуна, галаз-галаз абур гъикъван ядай?! Пагъ-гъа! Абурун ванер галукъайла, дакIаррин шуьшейри зигъригъариз, къаварик квай къамишрини чIулари жикъ-жикъариз, жуван бедендикни, а чIавуз зун агакънавай гада тиртIани, кичIела зурзун, лап сурун фул акатдай.

– Бес, хва. ЦIайлапанрихъ гъахътин зур ава!

– Я буба, чи хуьруьбуру лугъузвай цIайлапандин цIай хкадар тавун вуч адет я?

– ЦIайлапан цавай ракъурнавай пак цIай я, гъавиляй инсанри ам хкадарзавач, вич– вичелай хкахъдалди акъваззава.

– Бес цIайлапанди янавай кIвал, месела, кана алахъдалди акъваздани?

– Ваъ, гьелбетда. Ахътин чIавуз цIай хкадарна кIанда.

– Заз чиз, буба, цIайлапандин цIай хкадарун адет туш, лагъайла, а адетда, гьелбетда, вири дуьшуьшар къалурнавач. Ам, ахътин адет, яраб лезгийриз гъинай атайди ятIа?

– ЗаратIишан девирдай атанва ман.

– Сур адет я хьи!

– Эхъ, гьелбетда. А адетдиз талукъ яз кIвалерин варарал, цларал, кимин къванерал ракъинин шикилар атIудай, манияр лугъудай, мисалар теснифдай. Са мисалда лугъузва: ЦIайлапанар ягъун женгинин лишан я.

– Дяведин лишан?!

– Эхъ. Къе икъван гзаф цIайлапанр ягъун – хъсан лишан туш: чи ватанда, Лезгистанда, дяве жеда.

– Я буба, чи ватанда дяве физ санбар вахт я.

– Заз хабар ава.

– Урусрин къушунар къибледихъай ва кефердихъай хабарсуз атана, еке дявеяр тавуна, Къуба ва ЧIурал шегъерар, гъа патарив гвай хуьрер къуна, ацукънава.

– Абур чи чилелай чукурдай къегъалар гъина ава? Авачни?! Амачни?! – жузуна эфендиди.

– Чи ханари, сердерри рей гана, акси женгер чӀугвадай кьушунар кӀватӀнач, лугъузва, женг чӀугваз фейибурни, ярагъар хъиз, элкьурна, хуьрериз рахкъурнава.

– Заз гъа карни аян хъанай, хва.

– Гила ягъияр Куьредин магъалрани пайда хъанва.

– Заз гъа кардикайни хабар ава: зун чи кӀвализ, мискӀиндиз кьвезвай мугъманри, езне Мегъамеда бейхабар тазвач.

– Гена чаз гъахътин мумкинвал хъайиди, – лагъана Селима. – ТахъайтӀа чун и бабаян мука михъиз дуьньядикай магърум жедай. Анжах таму зи рикӀ аладарзава. Агъ, баркаван там! Ви гуьзвелвал вуч я?!

– Там хъсан я, инсандиз базар, мискӀин, медресани герек я эхир. Магъмут-хуьруев гекъигайла, Ахцагъар Багъдат я, – эфендиди хъверна. – Ина зун сагъ хъана, заз инаг кьалурай Исмаил стхадиз рагъметрай. Анжах... баябан я ман. Саваддивай, илимдивай яргъа хъана.

– Вунани Исмаил халуди Ахцагъа санал кӀелуни чун кьавумарни авуна, буба.

– Эхъ, гъахътин хъандиз аватна, чи Айишатни бахтлу хъана. Вуна зи арзайриз яб гумир, хва. Жува гзаф кӀела, чӀалар чира.

– За кӀелзава, я буба! Мадни гъикъван кӀелда?

– Мадни кӀела. Чирвилериз, илимдиз тӀимил, гзаф авач: тӀимил алахъайдаз тӀимил жагъида; гзаф алахъайдаз – гзаф.

Бубадинни хчин сугъбетар мад ватандал хтана: Лезгистанда арадал атанвай гьалари кьведни хажалатдик кутунва.

– Ханар кисна ацукънава, узденарни, чун хъиз, зулун кӀвалахрал машгьул я, – сефилдаказ лагъана Селима.

– Ханар акси женгериз экъечӀзавачтӀа, – эфенди хияллу хъана, – ягъияр гзаф кьуватлу я.

– Ваз вуч чида?

– Ханарин сиясатди лугъузва.

Селимавай бубадив маса суалар вугуз хъанач. Анжах лагъана:

– Накъ Ярагъдал фейила, заз акуна: Карвандин рехъ кьуна жидаяр алай тфенгар гвай аскерар жерге-жерге, десте-десте винелди физвай... Абур гзаф авай, буба.

– Абур гзаф тахъайла, ягъийри чи хуьрер гъикӀ кьурай?! Жедач эхир... Гила абуру вири рекъер, гирвеяр къада, гъар хуьрел са десте яракьлу кьаравулар эцигда, садни санизни, лап кьунши хуьруьзни, базардизни, чпин ихтияр авачиз ракъурдач: вири ахтармишда, виридавай харж къачуда.

– ИкӀ ханар кис хъайитӀа, чи халкъ мадни кӀеве гьатда хьи.

– Гьелбетда. Хандиз вичин хесет ава: адаз вичин хийир аквазва, халкъ аквадай вилер авач, хва, – бубади вичин фикир ачухар хъувуна: – Хандин хесет ихътинди я: ада гужлу сад, месела, ягъийрин пачагъ, чӀехи сердер, вичи кӀула къазва, вич амай вирибурун кӀулал акъахзава.

– Куьре хан ахътинди туш, лугъузва, буба, анжах адан ханлух зайиф хъанва.

– Зун шаклу я. Ада вучзава?

– Ам, чи Гъажи Давуд хъиз, персерин шагълариз, магъулрин султанриз акси экъечӀайди я. Гила урусриз акси экъечӀиз гъазур жезва, лугъузва.

– ЭкъечӀрай, вичиз Аллагъ куьмек хъуй!

– Чи итимар женгериз физ хъайитӀа, зунни фидани, буба?

– Вунни алад, чан хва. Ажуз яз кІвале ацукьдалди, викІегъ яз женгина... хъсан я, – адавай мисалдик квай «кыникъ» гаф сивяй акъудиз хъанач. – Вазни Аллагъ куьмек хъуй!

Кайваниди суфрадал гъайи тІуьн бубадинни хцин туьтерилай фенач... Абуру анжах таза чумалар квай чаяр хъвана.

Пака Магъарам-эфенди хуьруьз экъечІна: кимел фена, итимрихъ галаз каш-мекъна, мискІиндиз гъахъна, аялриз са тарс гана.

Нисинихъ мад марф акатна. ЦІайлапанар яна.

Куьчедилай кІвализ тади кваз хквезвай эфенди гъаятдин юкьвал цІайлапанди яна, чІух хъана, кІвачин кылел алайвал, чІулав тар хъиз, аламукъна.

Хзанрай гъарай акъатна.

Хуьр мусибат хъайи чкадал алтІушна.

Инсанрик кичІ акатнава, абур чпин магъалда тахъай, яшинда такур хътин аламатдиз яргъалай килигзава: пакамахъ чпиз акур Магъарам-эфенди, са гзаф йисар вилик тама цІайлапанди яна, чІух хъана аламай мегъуьн тар хъиз, акъвазнава.

Инсанар тазиятдиз къвезва.

– Чан стха Селим, ви бубадиз рагъмет хъуй, ам хъсан инсан тир, – лугъузва ПикІан Алиди. – Адан кылел ихътин къар-фер атана кІандачир.

– Магъарам бубадиз рагъметрай, – лугъузвай итимри. – Чна вучин? Аллагъдин къадарар я ман.

– Къейи касдиз рагъметрай, куьн сагърай, – лугъузва лаш гвай къужади. – Аллагъди ганвай къадар-къисметдихъ галаз рази хъана кІанда. Жуван рикІиз сабур це, Селим, чан хва.

– Аллагъди адаз женнетда чка гурай, – яс чІугъазва яшлу дишегълийри.

– Зи тахсирдилай, Селим стха, мад сеферда гъил къачу, – тІалабзава Байбута. – Зи вилер буьркъуь хъана... Къибетан фитнедиз яб гана, рагъметлудан хатур хун хъанай. Ам хъсан инсан тир.

– Рагъметлуда ваз багъишной къван. Зи гафни гъам я, – хажалатди акІа-жарнавай Селимаз алатай чуьруькар рикІел хкиз кІанзавач.

Къиблета Ярагърин кимел, Бабутан гафар ван хъайида хъиз, лагъана:

– Магъарам-эфенди хъсан инсан тиртІа, адаз Аллагъди ахътин жаза гудачир.

Итимри Къиблетан гафар ван тахъай къасарна, я абур Селимавни агакъарнач.

Пака вири Куьре Магъмутхуьрел атана, Магъарам-эфенди еке гъуьрметривди кучукна.

Жуьмядиз алимдин тазиятдиз яргъал хуьрерайни шегъеррай маллаяр, имамар, къазияр кІватІ хъана. Магъмутхуьр тарихда сифте яз лацу, къацу сарих янавай бармакар алай итимрай, багъа пурарар янавай балкІанрай, чІа-гурнавай файтунрай, фургъунрай ацІана, ам Вини Ярагъ хътин гурлу хуьруьз ухшар хъана.

Мугъманри хуьруьн сурарал, эфендидин кІвалин вилик къейидан тІвар-цІихъ дубаяр кІелна, рагъметар гъана, зикирар авуна ...

Магъмутхуьрел тазиятдиз атанвай инсанар хъфидай рекъе Малла Мегъа-медаз илифна: абуру мукъвара кечмиш хъайи Исмаил буба ва Мисай диде рикІел хкана, абурун тІварцІихъни дубаяр кІелна. Мегъамеданни Айишатан рикІериз сабурар гана.

...Магъмутхуьр яваш-яваш вичин виликан секин шикилдиз хтана. Жемьтди

Селим вичин рагъметлу бубадин чкадал мискИиндин фекъивиле эцигна, ада Ярагърин медресада тарсар гун давамарна. МискИинда аялриз Къуръан кИелиз чирзавай фекъидикай садлагъана Малла Селим хъана.

КІвализ хтайла, Мегъамеда кайванидиз цІийи хабар гана.

– Ви чан сагърай, чан иеси, зи стха Селимаз гъакъван гъурметарзавай, – лагъана апай кьейидалай инихъ кылелай чІулав шал хтІун тийизвай Айишата.

Гъаятдилай пич хкизвай савдагар Удаян таниш ван акъатна: ам, Исмаил-э-фендидин сухта хъайи инсан яз, и кІвалихъ галаз мукъувай таниш я.

– Ша, илиф, Удай стха, – айвандал экъечІна, Мегъамеда савдагардиз кІвализ теклифна.

– Илифдай вахт авач, чан чІехи стха, карван рекъел акъвазнава. Сагърай, за ви къазетар хкайди я, буюр, къахчу, – лагъана Удая.

– Я руш, – Мегъамеда, къулухъ элкъвена, папаз эверна, лагъана, – чаз къазетар хканвай савдагардиз рекъе недай фу, къафун гъваш, – вич гъаятдал эвичІна.

– Исятда, – кайваниди Удаяв гъвечІи суфрадик кутунвай нисини фу вугана.

– Сагърай, вах.

– Ваз гьалал хъуй, стха.

– Мегъамед, заз рекъе туькъуьл хабар хъана, – лагъана савдагарди, – куь Исмаил буба, яран буба кечмиш хъана: абуруз рагъмет хъуй, куь чанар сагърай, Аллагъди абуруз тагай уьмуьрар квез гурай, – ада Мегъамедан гьил вичин къве гьиливни къуна, юзурна.

– Сагърай, гъурметлу стха, ви чанни сагърай, вал рекъе-хуьле са балани татурай, – жавабгана Мегъамеда.

Удая чІулав мишен чантадай акъудна, иесидив са хара газетар вахгана.

– Ай, вун сагърай, Удай стха, – шаддаказ лагъана, Мегъамеда газетар къахчуна, багъа затІар хъиз, хурув агудна.

– Баркалла, Удай стха, – газетар акурла, Айишатазни шад хъана.

Савдагарни кІвалин иесияр, сад-садалай рази яз, чара хъхъана.

Арабистандин, Туьркиядин, Урусатдин шегъеррай акъатзавай газетар Вини Ярагъдал иесидив ахгакъ тийиз санбар вахт тир.

Гъуьлни паб къведни кІвале газетар гьилелай ийиз, виле акъур, рикІиз хуш хъайи кьилер, цІарар, макъалаяр кІелиз, абурукай чпин фикирар лугъуз дезгедихъ ащукъна.

– И баркаванар яргъал шегъеррай: Къагъирдай, Истамбулдай, Тифлисдай, Маскавдай... акъатиз, чурни кІур тавуна, михъи-лацуодаказ чав агакъарун, – лугъузва гъуьлуь, – зурба кар я.

– Эхъ, – пабни рази я. – Абур гъа икІ чи Гатункъаривни агакъзавай. Яраб абур гила ни къахчузватІа?

– Гила абур хкизвач...

– Вучиз?

– Вучиз лагъайтІа къазетар хкун патал Удаяз са йис вилик амаз пул гана кІанзава, адани а пулар, иесийрин тІварар пич тухуз-хкизвай къуллугъчийрив агакъарзава...

– Эхъ, эхъ, чун Магъарам бубади гъавурда тур тир, – Айишат са арадилай къарагъна, кІвалин сириштайрив эхгечІна.

Мегъамед, куьсруьдихъ ащукъна, нисин тІуьнни рикІелай алатна, газетар кІелунал машгъул хъанва.

Ада сифте вири газетар мад сефер тупІалай хъувуна. Ахпа Багъчисарай-

дай ва Къазандай акъатзавай газетар хяна, са-са хабар, са-са макъала кЕлиз эгечІна: абур бизир-басар алаз чапнава, кЕлиз регъят я, гъавилай жегъил малладиз амай газетрилай вилик кЕлиз кІанда.

Югъ няни хъана. Кайваниди къавай куърсарнавай лампа куькІурна: кІвале элкъвей хъипи ишигъар ва чІиш ацалтна нафт кузвай ванер гъатна.

Куьчедай Абдулгъани, къуншидин гамунихъай Маймунат хтана: кІвал шад рахунрай, хуьруьн хабаррай ацІана.

Газетар са патахъ авуна, Мегъамед хзандин суьгъбетрик экечІна. Дишегъ-лийри итимрин вилик суфра экІяна...

Нянин нагъар авурдалай гуьгъуьниз Мегъамеда вичин кЕлун-кхьин давамарна. Адан патавай гъвечІи стхани ацукъна, кисна газетар кЕлунал машгъул хъана.

Сусани балдузди хзанди хуьрек тІур къапар чуьхуьн хъувуна, рухунлай писис кул эхляна, руквар хкендазда аваз тухвана, гъаятдин кІвачик квачир мичІи са пипІез вегъена. КІвалин сириштаяр хъувуна.

– И къазетрик чи пай квай тушни? – лагъана, Айишатни Маймунат дезгедихъ ацукъна, газетар гъилелай ийиз, куьруь макъалаяр кЕлиз эгечІна: абур, чпин бубайрин мектебра кЕлна, савадлу я.

5.

Са гъафте алатна. Вини Ярагъдал чІехи къал-макъал акъатна.

Пакамахъ къарагъай уьзденриз хуьруьн кылихъ галай барзадал са десте итимар, са шумуд жуьт яцар акуна.

– Яраб им вуч месэла ятІа? – жузуна абуру къуншийривай: садавайни са жавабни жагъанач.

Къве кас тадиз фена, килигайла, акуна: хандин нуькерри жемьтдин мал-къ-ара хуьзвай барзадин са пай къуна, аниз туьрез язава.

– Куьне ина вучзава? – жузуна уьзденрин векилри.

– Чна иниз туьрез язава, – жаваб гана нуькерри.

– Вучиз?

– Хандин ина ругъунар цадайвал я.

– Им жемьтдин чил я, инаг чна кЕлер, данаяр хуьзвай чІур я, ам садазни цадай ихтияр авач.

– Ихтияр авачтІа, фена, хандиз вичиз лагъ, – меслят къалурна нуькерри.

– Бес куьн и хуьряй тушни? Куь кЕлер, данаяр куьне ина хуьзвачни?! Хандин квевай лугъуз хъаначни?

– Чиди, стхаяр, ая – авун я, мийир – тавун я.

Векилар хуьруьз чІуру хабар гуз хъфена. Инсарник хъел, къал акатна, абур-рун са пай, перер, къуьквер гваз хандин сарайдихъ, муькуь пай барзадал фена.

– Вуна вучиз чи барза цазва? – жузуна уьзденри.

И вахтунда барзадал фенвай уьзденри туьрез гвай нуькерриз инад къуна:

– Инай квахъ са тике фахъ халкъ маса гузвай, рухваяр! – уьзденри хандин нуькерар, лаш илигна, чукурна, малар, туьрезрикай хкудна, хандин къурухриз ахъайна.

Барзадин майдандал хуьруьн малла, кавха ва къази атана.

– Им вуч адават я? – жузуна абуру.

Къал-макъалдин ери-бине чир хъайила, хуьруьн регъберри уьзденрин тереф хвена.

– Къвезва, – сада агъадихъай балкІанрал алаз къвезвай хандин яракълу нуькеррикай хабар гана.

– Им вуч адават я?! – каш язавай балкІан, къенерар ялна гужуналди акъ-вазарна, гъарайна чІехи нуькерди.

– Абуру чи барза цазвай. Жемятдин барза цадай ихтияр садазни авач, – лагъана уьзденри.

– Абуру хандин эмир тамамарзавай! Квахъ инай! ТахъайтІа за куьн... – къамчи авай гъил цавуз хкажна.

– Гъей! – гъарай гана Малла Мегъамеда.

Нуькерриз малла, кавха ва къази акуна, абурун гъуьрс яваш хъана.

– Ибуру вири Ярагъ хандин мулкар я... Ина чна ругъунар цада... Чи Ярагъ хан Аллагъдин инсан я... Ам Куьре хандин, Гияр хандин стха я... – хандин нуькерар хуьруьн уьзденар, лежберар секинар из алахъна.

И гафари барзадин иесийриз са таъсирни авунач.

Лашарин, къуькверин, гапуррин дяве эгечІна.

Са нуькер хандиз хабар гуз хуьруьз хъфена.

Эхир жемятдин вилик Аслан хан вич атана... Къил хкажна, жемятдиз ажугъ-далди килигзавай хан акурла, лежберар къулу-къулухъ хъана: садаз кичІе хъана, садаз регъуь хъана, садан рикІел вичиз ханди гайи фу хтана...

– Им вуч къал я, ярагъар?! Ина чІехиди-гъвечІиди амачни?!

Хандин вилик хуьруьн регъберар, уьзденрин дестеяр атана, абурун кІвенкІве Малла Мегъамед авай. Маллани хан, чина-чин, вилера-вилер туна, гагфарин чІурал акъалтнавай хаму жунгавар хъиз, садаз-сад кукІвариз кІанз авайбуру хъиз, акъвазна.

– Вири чилер вуна къурла, бес жемят гишила рекъидани?! – жузуна Малла Мегъамеда.

– Я хан, бес жемятидин барза вуна цайила, чна малар, хпер гъина хуьда?! – хабар къуна уьзденри.

Хандин чина са шумуд кас: Бункъ, Къилич, Гъашим... рахана.

– Малла Исмаила и чилер чи, ханаринбур, я лагъайди я, – бине жагъурна Аслан ханди.

– Зи бубади акІ лугъуч! ИкІ ада садрани лагъай туш! – хандин гафар маллади инкарна. – Хан, вун къейибурукай даях къазвани?! Гунагъ хъана хъи!

– Вун жемятдин тереф хъанвани?! – жузуна ханди Мегъамедавай.

– Ваз чизва, хан, зун гъамиша гъахълу терефдал ала.

– И чилер ханаринбур тирди чи ктабра кхъенва, – лагъана ханди.

– Куьне кхъин мумкин я, чна – кхъенвач. Барза – чи жемятдин мулк я!

– Яда, чна санал тІуьр фу гъа икІ гъавая фидани, я МутІ?! – ханди Мегъамедан лакІаб лагъана.

Малла Мегъамедан къил элкъвена, амма сабур хвена, тамам жаваб гана:

– Садра тІуьр фаз килигна, я Аслан, жуван халкъ уьмуьрлук гишила тадани?

– ТІуьр фу квадардайди бегъем итим туш.

– Ханари тІуьр халкъдин фу йикъа садра квадарзава хъи?! Абуру итимар яни?! – уьткемдиз лагъана маллади.

– Ханарик бегъем итимар квач ман?! – Аслан хандиз хъел атана.

– За вавай хабар къазва.

Хандай жаваб акъатнач.

Малла Мегъамеда гайи хътин хци жавабар Аслан хандиз уьзденри, лежберринни гана.

Уьзденринни Аслан хандин хандин нуькеррин къал-макъал алай чкадал хаьарни авачиз Барзу хан атана акъатна. Ада салам гана, лагъана:

- За вун, Аслан хан, ви сарайда жагъурзавай, вун барзадал алаз хъана.
- Ибуру зун сарайда секиндаказ тазвани?! – кIватI хъанвайбур къалурна.
- Куь арада вуч хъана? Куьн тукIвенвайбур тир хьи? – жузуна мугъманди.
- Уьзденри зи нуькерив инаг цаз тазвач.
- И барза?
- Эхь!
- Барза цадай чка туш къван.

– Зи чил я, за я цада, я чIуруз тада! – Аслан хандиз мугъмандин гаф хуш хъанач.

– Гьуьртметлу Барзу хан, вун фадлай чи хуьруьхъ кIвач галай инсан я. И мулк, барзадин чил, ваз чиз, нинди я? – жузуна Малла Мегъамеда.

Барзу хан дикъетдивди сифте вичиз къалурай чилиз, ахпа хандиз, инсанриз килигна, яваш-яваш рахана:

– Зун и жигъирдай Вини Ярагъдал къвез, хъфиз гзаф йисар я. И барза нинди я?! Жемьтдинди! Хуьруьн яйлахар, къишлахар, булахар хъиз, барзаярни жемьтдинбур я. Абурук вири жемьтдин пай ква.

- Дуьз! – уьзденриз, лежберриз шад хъана. – Чнани гьакI лугъузва.
- Адет гъахътинди я, – лагъана Бункь бубади.

Барзу ханди давамарна:

– Жемьтдизни барза цадай ихтияр авач: анаг кIелерни данаяр хуьз я. Заз инал гъамиша вичин къвед-пуд кIел гваз Бункь буба аквазва, – ада къужадиз хъверна.

Барзу ханди вичин тереф къун тавурла, Аслан хандин чин чIур хъана.

– Эхь, барзадин чил жемьтдинди я, – лагъана, Малла Мегъамеда фикирна: «Ханари чпин улубра чилер, векъер, тамар, булахарни кваз кхъизва... Бес чна вучиз кхъизвач? Чазни хуьруьн улуб хъун герек я. Ам мискIинда хуьда. Ихътин гьуьжет алай месэла хъайила, килигда».

– Барзу хан, къе за ваз са кIел тукIвада! – лагъана Бункь бубади.

– Сагърай, Бункь буба! Ярагърик са жумарт итим ква, – зарафатна Барзу ханди. – Гъам вун я.

– Аслан хандиз хъел къведа гъа!

– Ам ярагъви туш.

– Бес ам вуж я?

– Белки, винидихъай атанвай гиярви ятIа?

– Чидач. Инал фадлай, бинелуди хъиз, ала къван.

– Аслан хан ярагъви ятIани, туштIани, тафават авач, за квез лугъун: жумарт ханар жедай туш, – са вил Аслан хандиз яна, Барзу ханди хъверна.

– Бес вун, Барзу халу, жумарт хан я лугъузва хьи?! – жузуна Мегъамеда.

– Заз чидач. Зун гъихътинди ятIа, вуна къамкъамривай хабар хъь.

– Къамкъамар вужар я?

– Зи хуьруьнвияр, гъепцегъар.

– Яраб куь хуьрел тIвар атанвай Къамкъам вуж тиртIа?

– Зи сур буба!

– Вагъ! Жуван сур бубадин тIвар алай хуьре вун хан я ман?!

– ГьакI я.

6.

Лезгистан Урусатдин пачагъди, къунши гьукуматрин ихтиярдалди, чкадин халкъ гьисабани къун тавуна, къушунар чІугуна, къазва: хуьрерин, шегьеррин аранда авай магьалрин рекьерал яракьлу аскерар, къаравулар акъвазарзава; анрал кумаяр, къазмаяр, къелеяр эцигзава.

Са хуьряй къунши хуьруьз фидай ихтияр амачир, азадвал къакъатнавай лезгийр гагъ Къуба, гагъ Самур, гагъ Куьре магьалра, яракъ хкажна, анжах са къил авачиз, хашпарайриз акси къарагъзава. Генерал Ермолов къиле авай къушундини къал акъудзавай хуьрерал гьужумзава, абуруз, Къара-Куьре хуьруьз хьиз, цІаяр язава...

Ярагъ Мегьамед вичин лап вафалу муьруьдри: Ярагъ Усейдера, Ахцагъ Селтима, Тагьиржал Эмиралиди, Алкъвадар Абдуллагъа, Берек Мегьведина... элкьуьрна къунва. Абуру чпин имамдин гьар са ишилта гьасятда къилиз акъудзава.

Мегьведин эхиримжи сад-къве йисан вахтунда вири жигьетрай са къилин хкаж хьанва: ам, медреса акъалтІарна, савадлу инсан хьанва, Берекрин мискІиндин маллавиле хкъанава, тІерикъатдин рекьел эрячІнава, муьршуьддин сад лагъай куьмекчи хьанва.

Фейи-фейи хуьрера муьршуьддизни адан куьмекчийриз аквазва: лезгийриз мад «ислам» гафунин мана тирвал «ислягъбур, секинбур, муьтІуьгъбур» жез кІанзамач... Абуруз, чпин бубаяр хьиз, «азадбур, викІегъбур, хцибур» хъжез кІанзава, гъавилай женг чІугваз гъазур я.

Ярагъ Мегьамеда вичивай, вичелай вине аваз гьисабзавай эфендийривай, куьмекчийривай хабар къазва:

– Вучда?! Чна вуч авун лазим я?

Са тамам жаваб жагъизвач. Вичи фикирзава: «Инсанар акси женгериз гъазурна кІанда... КъепІина амаз... Бубайри лугъудайвал, аял къепІина амаз, дана епина амаз тербияламишна кІанда...»

Малла Мегьамед жуьмядин вяздиз гъазур жезва.

Жуьмядин капІ куьтягъна, Мегьамед-эфенди пуд кІарцІин шуькІуь гуьрар квай мегьрабдиз хкаж хьана, чухвадин чемберар хкажна, куьсруьдал ацукъна. Ам, къацу къашарин ири теспягътар гъилий авадариз, къунши хуьрерай атанвай, метІерал жерге-жерге ацукънавай фекъийриз, сухтайриз, уьзденриз, лежберриз килигна. Вуж аватІа, вуж авачІа чирна, мискІиндин кІвал ацІанваз акурла, рикІиз регъят хьана, фикирна: «Заз къе жуван фикирар жезмай къван ачухдаказ гзаф инсанриз ван хьана кІанзава».

Эхиримжи вахтара Малла Мегьамед исламдин илимар чирунал, абуруз талукъ ктабар кІелунал машгъул хьанва: вичиз Исмаил бубадивай, яран бубадивай ван хъайи, чир хъайи малуматар гегьеншарзава.

Итимар, жегьилар чпин чкайрал секин хьана.

Имам, галачир уьгъуь яна, туьгер ачухна, салам гана, вяз ийиз эгечІна:

– Синен хуьрерин жемьатар! Гъуьрметлу Билбилар, Берекар, Гъезерар, Къанцавар, Магьмутар, Тагьирар, Хакияр, Хуьрелар, Целегуьнар ва Ярагъар, – ада гъамиша Вини Ярагъ ва Агъа Ярагъ са хуьряй гьисабзава, къени гъакІ авуна: къве хуьруьн са тІвар къуна.

Сад лагъайди, куьн гьар жуьмядин юкьуз, хьсан-пис гъавадиз, яргъал-муькъвал мензилдиз килиг тавуна, Вини Ярагърин мискІиндиз атунай сагърай. Квелей Аллагъ рази хьурай! Амин!

Къвед лагъайди, чи лезги ватан мад ягъийри къазва, къунва лагъайтІа жеда. ЧІурал къеледал алайбуру ягъийриз рехъ ачухна... Абур чи дерейриз, хуьрериз гъахъзава... Чахъни акси женгерин къиле акъваздай къегъаларни амач, – имамдин ванцик хажалат, туькъуьлвал, тегъне квай.

Чун икІ ацукъна виже къведач, стхаяр. Ватан хуьз, азадвал хуьз гъазур хъана кІанда. Ягъияр япал алаз, чун гъикІ гъазур жеда лугъумир. Куьн гъар сад са кІвалин, са хзандин иеси я. Квез куь хзанар, кІвале авай гъвечІи-чІехи, иесидиз хъиз, кар алакъдай инсандиз хъиз, умуд кваз, килигзава. Заз куьн хуьре-кІвале гъахътин инсанар, итимар, иесияр хъана кІанзава. Им вуч лагъай гаф я? Куьн гъахътин дережадин инсанар хъун патал, куьн азад инсанар хъана кІанда... Куьне куь хзанарни, балаярни азад руьгъ квай инсанар яз тербияла-мишна кІанда!

Квез, чаз, стхаяр, азадвал, фу, яд, гъава хъиз, герек я, азадвал гъар садаз кІан хъана кІанда... Куьне масадалай аслувал, масадан лукІвал эхна виже къведач. Пачагъдизни, хандизни, бегдизни, ягъидизни кутугай жаваб гана, жуван намус, гъая, гъейрат, яни азадвал, хвена кІанда! Квез гъикъван четин хъайитІани, гъар сад азад инсан жез, къагъриман жез алахъ! Гъар сада жуван ватан, жуван диде-буба хъиз, жуван хуьр-кІвал хъиз, хуьх!

МискІинда ацукънавайбуру япар хкисна, дикъетдивди яб гузва. Абуруз ихътин гафар, меслятар сифте яз ван къезва.

Мазан Мусая, пІузаррив пуспусар ийиз, азадвиликай чІал туькІуьрзава: «Азадвал чаз герек я... Азадвал чи хуьрек я...»

ЧІурал шегъердай атанвай Къарчара лагъана:

– Я хтул, Мегъамед, вуна лугъузвай азадвал хъсан затІ я, анжах дишегъ-лийриз ваъ: абур балаяр хазвай ва хуьзвай дидеяр, чпин гъуьлерин папар, кІвалин кайваняяр я. Чи шегъерда бязи дишегълийри чинар кІевзава, Ярагъдал гъикІ ава?

Мегъамед жаваб гуз агакънач, мискІинда Хакийрин фекъидин ван гъатна:

– Астафируллагъ, чи гунагърилай вуна гъил къачу, я Аллагъ.

Виридан вил малладин жавабдал ала.

– Гъуьрметлу Къачар халу, куь шегъерда чинар кІевирзавайбур гъарабар, фарсар, туьркер я. Лезгийрин адет масад я, гъавиляй, месела, ви папа, ви рушари чинар кІевирнавач, – лагъана Мегъамеда. – Инани гъакІ я: чи дишегълийрин чинар гъамиша ачух я, вучиз лагъайтІа абур, итимар хъиз, азад инсанар я, абуруз вири ихтияяр ава.

«Ихътин гафар чаз жегъил малладин буба Малла Исмаила лагъай туш, – фикирзава Гъашима. – Мегъамедаз ихътин гафар нивай чир хъанатІа? Адахъ вуж галукънатІа?! Магъарам-эфенди ятІа?» – ам жегъил малладикай са рехне жагъуриз алахъзава, жезвач. Ада рикІяй гъарайзава: «Я кІвал чІур хъайидан хва Мегъамед! Вуна а гафар хурулай чирнавани? Вун садра къванни галкІизвач хъи! Ви рикІел акъван гафар гъикІ аламукъзава?!»

– Са гаф за лугъун! – Мусаян ван акъатна.

– Лагъ, Мазан Мусай, – ихтияр гана имамди.

МетІерилай къарагъна, шишкІукІ бармак са крчал эцигна, мазан шиир-ралди рахана:

– Эй, ярагъар, инсанар!

Чун я азад алпанар!

Азадвал чаз герек я.

Азадвал чи хуърек я!
Малла Мегъамед чи дирек я,
Зунни, гъам хъиз, зирек я!
МискИнда садрани тахъай хътин разивилин шад рахунар, хуъруьнар
гъатна.

– Садра тикрар хъия, чан мазан, – тГалабна итимри.

– Сагърай вун, мазан стха, – Мегъамедан сивик хъвер акатна. – Жемятдиз
кІанивал ая.

Мусая вичин чІал эзбер хъувуна.

Агбалияр секин хъайила, Малла Мегъамеда вяз давамарна:

– Мусурман стхаяр! Зун куъ арада чІехи хъанвай, квехъ галаз кІелнавай,
квехъ галаз яшамиш жезвай инсан я... Заз аквазва... Инал ацукънавай, – залдиз
гъил туькІуьрна, – заз мукъувай таниш фекъийриз, маллайриз, эфендийриз,
суфийриз чизва: азадкаказ вердиш хъанвай, чпин фикир-фагъум авай бязи
куъревияр исламдин адетрихъ, къанунрихъ, истемишунрихъ, – гъисабна: –
Аллагъдихъ, адан Мегъамед пайгъамбардихъ, – салават гъана, – инанмиш
туш... Им имансузвал я, гунагъ я... Абуру чпин сур бубайри амал авур алла-
гъар, пайгъамбарар, гъуцар, СартИш... рикІел хкизва. Гунагъар кІватІзава...
Нетижада чпиз жегъеннем къазанмишзава. Астагъфир ая, стхаяр ва вахар!
Исламдин пак рехъ яхъ!

Яб гузвайбурун тажубвал артух жезва.

«Чи маллади дуьз лугъузва... Ада викІегъвалзава... Ибур чаз сифте ван
къезвай гафар я», – фикирзава фекъийри.

– Бязи инсанар Аллагъдин рекъихъ инанмиш тахъунин нетижада, – ви-
чин фикир давамарна маллади, – фекъийри, маллайри, имамри, шейхери
мискИнра ийизвай суьгъбетар, вязер, гузвай насигъатар гъакІ, къуру гафар
яз, амукъзава... Абур чебни, чи ислам диндин гъуьрметлу векилар, дережа-
дай аватзава... Вучиз лагъайтІа абуру лежбер инсанрин тереф хуьзвач, чеб
зегъметчи халкъдивай къакъудзава, кесибриз пайна кІанзавай садакъаяр чпин
нефсериз харжзава... КІеве авай лежберриз уьзденриз авай хътин азадвилер
гузвач... Бес абур, уьзденар хъиз, Сад Аллагъди халкънавай инсанар тушни?!

«Малла Исмаилан хцин гафар жегъилвилини аламатар я. Гъар вуч ятІани,
жегъил малладив дамах агатнава. Чун русвагъиз алахънава. Адан гафарилай
эфендияр бажагъат рази жеда, – фикирзава фекъийри. – Адан ажал агакъна-
ватІа? Ам ханди мискИндай чукурун мумкин я».

– Астафируллагъ, – мад Хакийрин фекъидин ван акъатна.

Ацукънавайбурун пІузаррик хуъруьн акатна.

– Эхъ, – вичин фикир давамарзава маллади. – Инсанриз азадвал, гъахълу-
вал, барабарвал... кІанзава. Кесибар кІеве твазвай, абуруз зулумар ийизвай
ханариз, беглериз, девлетлуйриз Аллагъди жаза гуда, гун лазим я... Ада
тавуртІа, зулумкарриз жаза чна гана кІанзава... Инсанриз мад хуьре-кІвале
кая-къея лугъуз, шехъиз, чеб лукІар я лугъуз кІанзавач... Анжах Аллагъдикай,
эхириджи Силисдин йикъакай, женнетдикай, жегъенемдикай фикириз кІан-
завач... Абур ихътин гъадисрин, къисайрин чІалахъ жезмач... Абуруз азадвал,
гъахъ, дуван, зулумкарар алудун, абуруз жаза гун, гъалаллу фу къазанмишиз
ва ам нез кІанзава.

Са гъафте вилик, квез виридаз малум я, жемятди чпин чил къазвай хандин

итимар чукурнай. Им уьзденрин, лежберрин гъалибвал хъана... Зулумдал гъалибвал...

Ватан азад ийиз женгиниз физвай инсанар сифте кIвале, ахпа хуьре азадбур хъана кIанда... ЛукIар галаз ватан азад жедач!

За ЧIехи Аллагъдин, адан пайгъамбардин, – салават гъана, – мецелай тIалабзава, эвер гузва:

Такъат квай, мулк авай, девлетлу инсанар! Ханар, беглер! Куьне кесиб инсанрин хатур хамир! Абуруз, азад инсанриз хъиз, гъурмет ая, абурун азадвал хуьх! Абуру, ягъийрин хура уьткемдаказ акъвазна, чи ватандин азадвални хуьда. Амин!

Вяз куьтягъ хъана: имамдин чин яру хъанва, пелез ва далудиз гъекъ акъатнава; адаз вичелай ЧIурал къеле алатай къван регъят хъанва.

– Астафируллагъ, – пуд лагъай сефер хакивидин ван акъатайла, инсанрик ачух хуьруьн акатна.

– Къе мискинда авайди са вун хъана хьи?! – жузуна Селима къунши хуьруьн фекъидивай.

– Ана авайди са зун тушир, стха, имамни авай-е, – дугъридаказ лагъана хакивиди. – Астафируллагъ!

– Яда, вун зарафатчи яни?

– Валлагъ, зун зарафатчи туш, чан стха. Астагъфируллагъ! ЧIана жуван сиве гъатнавай гаф я ман, – хиве къуна хакивиди. – Астагъфируллагъ! Зун кIвалени гъакI авайди я: гафун къилиз сивяй «астафируллагъ» акъатзава, – ам хуьурена. – За вучда къван? Жувак акатнавай хесет я ман.

Селимани хъверна. Адан рикIел халкъдин мисал хтана: Инсандин тIвар дегиш жеда, хесет дегиш жедач.

Нянрихъ Аслан ханди Малла Мегъамедаз эверна, тагъкимна:

– За ваз мад лугъузва: вуна жуван вязер, эвергунар акъвазара. Генерал Ермолаз хъел атанва. Абуру вун къуртIа, завай ваз куьмек жедач!

Мегъамеда чуькъни авунач, ам фадлай гъавурда акъунвай: генералдиз яракълу инсандилай камаллу фикирдикай гзаф кичIезва; азадвал патал женгиниз эвер гуни агъзурралди инсанрив яракъ къаз тада.

7.

Малла Мегъамед, иесиди цацар агална хуьзвай чIахма чуьхвердин таза къелем хъиз, ирелу жезва, къе акурвал пака амуькзавач: адакай къакъан буй, гужлу беден, лацу суфат, чIулав спелар ва рикIиз чими яцIу ван авай жегъил итим хъанва. Ам, алим хъиз, акъуллудаказ, вичин фикирар тестикъариз, бубайрин мисалар гъиз, рахазва... Адалай яб гузвайдан фикир вичел желбиз, наразидахъ галаз гъуьжетариз, вичин фикир винел акъудиз алакъзава.

Мегъамедакай инсанриз жуьреба-жуьре фикирар ава. ЧIехи кимел итимри чуьнуьх тавуна лугъузва:

– Гадаяр, чи Ярагъ Мегъамед арифдар инсан хъанва.

– Эхъ! Адаз яб гун са кеф тушни?!

– Ваз ам нин хва ятIа чидани? Исмаил-эфендидин!

– Мегъамедан чIехи бубаярни фекъияр, эфендияр тир, ам гъабурукай я.

– Гъавилай абурун тухумдин тIварни Фекъияр я.

Бункъ бубади вичин фикир пуд гафуналди, эрчи гъилин кIантIал тIуб хкажна, лугъузва:

– Мегъамед хва я!

Гъар са хчик бубадин пай жеда, анжах гъар са хцивай вичин бубадал дамахиз жедач. Мегъамеда неинки бубадал, гъакI чIехи бубайрални дамахзава, вучиз лагъайтIа абуру хуъре, мягъкемада, магъалда чпикай хъсан фикир тунва. Ада гъам кимел, гъам гъар феи чкада вичин бубайрикай хабарар къурбуруз дамахдивди тамам жавабар гузва, вичин амалралди вичиз гъуърмет-хатур, бубайриз рагъмет къазанмишзава.

Мегъамеда, са вахтара Исмаил бубади хъиз, вири хзан къаткайла, йифериз жуъреба-жуъре ктабар кIелзава, пакамахъ, вилер яру хъана, мискIиндиз физва, медресада тарсар гузва, кавхадихъ ва къазидихъ галаз жемятдин месэляар гъалзава.

Мегъамедаз дерин фагъумлувал ва аяндарвал хас я. Ада, Къуръандилай ва шаригъатдилай гъейри, вичин рикIин деринриз гъахъзавай, суалар алай, къил акъудиз четин илимар, месэляар: суфият вуч я, тIерикъат вуч я, абур гъина арадал атана, абур вучиз герек хъана, абур ни чирна ва вилик тухвана, гила заз вуч кIанзава... чирзава, ахтармишзава; абур, кIеви къаст авуна, тамавилелди ва дериндай чириз, гъа ихътин рекъелди вичин мурад къилиз акъудиз зегъмет чIугвазва. Гзаф кхъизва: фикирар, веревирдер, шиирар, тарихдин вакъиаяр, дарманар, салам-дуъадин чарар... Фикирзава: «Кхъин хъсан кар я... Кхъей затIар мискIинда, медресада кIелиз, сухтайрив чинар акъудиз таз, дустариз рисалатар ракъуриз герек къезва... Кхъей затIарихъ, эсеррихъ инсанар фад инанмиш жезва».

Исламдин руъгъдал тербияламиш хъанвай инсан яз, Мегъамед диндихъ кIевелай инанмиш я. Аял чIавалай адан рикIе са зурба фикир – вири мусурманар азад авун, цаварилай ракъурнавай вирд хъиз, гъатна: гадади са вичин миллет азад авуникай фикирзавачир: лезгияр вири мусурманрик акатзава эхир.. Дуъз лагъайтIа, ада вичин халкъдикай фикир тавунани тушир: адаз гъар пакамахъ сифте аквазвайбур жуван чIалал рахазвай инсанар тир, абуруз гуз кIанзавай азадвал, регъятвилер, бахтар вири миллетриз хъана кIанзава, абур чара ийизвач, вири жигъетрай барабар хъана кIанзава.

Имам Мегъамед жемятдиз, къилди-къилди миллетар, чIал, ери-бине, тарих авачир зурба сварагдиз хъиз, вичин вилик, пел чиле эцягъиз, «Аллагъ, вун куъмек хъуй!» лугъуз, капIзавай Ярагъ мягъкемадин хуърерин итимриз хъиз, килигзавай. Ада гъар са мусурман инсан, вири кесиб мусурманар азад авуникай, абур алай вахтунда хуърер, рекъер къунвай гавуррикай азад хъуникай фикирзава... Мусурман стхайрин ва вахарин азадвал кефердихъай къеззвай, атана агакънавай хаталлувилик акатзавайди, акатнавайди тикрарзава... «Фикирзава: «Инсанар гъавурдик кутуна кIанда...»

Малладин рикIел гзаф йисар идалай вилик вичинни Исмаил бубадин арада хъайи суъгъбет хтана:

«Я ба, чи инсанар гъикъван авам я?!» – хабар къунай ада.

«Я хва, абур са гъарфни кIел тавунвай, ХенжелкIеледилай агъадихъ са чкани такунвай, дидедиз хъайидалай къулухъ никIе-векъе кIвалахзавай, лежбер инсанар я. Гъелбетда, абур авам я», – жаваб ганай бубади.

«Бес абуру вучиз кIелзавач?»

«Абуруз келунин къадир чизвач, келдай шартлар авач».

«ГьакI авам яз амукъзавай инсанрин язух тушни?»

«Эхь, язух я».

«Бес гила чна вуч авуна кIанда?»

«Вуч лугьун? И суалдиз жаваб гуз зунни алахъайди я... Абуруз, гьар хуьре са мектеб ахъайна, жуз келлиз ва кхъиз чирна кIанда... Къуръан келлиз чирна кIанда... Аллагъдикай, адан пайгъамбардикай, – салават гъана, – дуьньядикай суьгъбетарна кIанда... МискIинда, кимерал рахана кIанда...»

«Заз чиз, ярагърилай чи мягъкемадин хуьрерин агъалияр гзаф авам я».

«Гьа хуьреризни фена кIанда, гьабурун кимерални рахана кIанда, гьанрай чи мектебдиз аялар ракъуриз туна кIанда».

«Завай Берекрал, Билбилрал, Целегуьнрал... физ жедани?»

«Эхь! Инсанар диндин, саваддин гъавурдик кутун суваб кар я, хва. Алад, жуваз жегъилзамаз сувабар къазанмиша».

«Лап хъсан я, ба. За гьакI ийида!».

И суьгъбетди Мегъамедак руьгъ кутунай. Ам гьар мажал ва къулай гъава хъайила, къунши хуьрериз кIвачи-кIвачи физ, абур чириз, кар алай итимрихъ галаз таниш жез, Ярагърин мектебда келлиз ашкъи авай аялар жагъуриз, абур чпин хуьруьз гъиз, вичин кIвалей фу-къафун гуз, абурун рабатвализ эгечIнай. Ихътин къайгъударвили малладин хъиз икъван чIавал таниш тушир хътин тIеам, рикIин шадвал гузвай, вичи са гзаф важиблу тапшуругъ тамамарзавай хътин гъисс, дамах акатзавай.

Берек хуьруьхъ галаз таниш жез Мегъамед кимелай эгечIна. Анал алай итимриз салам гана, вич Ярагъ Малла Исмаилан хва Мегъамед тирди малумарана, теклифай чукъвандал ацукъна, теклифай яд хъвана, Ярагърикай куьруь-куьруь хабарар гана, яшайишдикай, диндикай суьгъбетдик экечIна... Ада вичиз яб гузвай итимрин рикIел тембек чIугун, чехир хъун исламди къадагъа ийизвайди хкана. Тапарарун, чуьнуьхун, алцуарун мадни гунагъ амалар тирди лагъана. Ихътин чIуру амалар, хесетар кефердихъай къвезвайди, чувудри, урусри гъизвайди, мусурман халкъарин арайра чукIурзавайди гъисабна. Хенжелкелледал физвай, ана чинеба чехир хъвазвай жегъилриз насигъатар гана. Инсанар азад хъуникай рахана, гьарда жуван руьгъдай лукIвал акъудун лазим тирди лагъана.

Са жегъилди мугъмандин тереф хвена, манидалди азадвилакай чIал лагъана. Мегъамеда жегъилдиз манидин къвед лагъай бейт лугъуз юлдашвална. Ада фикирна: «Береквиди лагъайди Мазан Мусаян «Эй, ярагъар, инсанар!» чIал я., анжах ам берекрин кIвачихъ янава».

– Вуна лагъайди нин чIал я? – жузуна Мегъамеда жегъилдивай.

– Мазан Мусаян, – галкIин тавуна жаваб гана береквиди.

– А чIал мазанди ярагъриз лагъанвайди я, вуна ам дегишарнава хьи?

– За Мусаян чIал жуван берекриз лугъузва эхир.

Кимел алапатдин жуьредин мугъман, Ярагъ Малла Исмаилан хва Мегъамед, илифариз кIанзавай итимар пайда хъана: абур, ида зи кIвализ, ада зи кIвализ лугъуз, чпин теклифариз экечIна.

Мегъамедава дамах гвач, ам теклифай чкадиз физ гъазур тир: адаз, гьел-

бетда, гъил-кІвач чуьхуьз, капІиз, фу нез, суьгъбетариз, ял ягъиз кІанзавай. И кар патал жегъил ва кутугай акунрин инсан вичи хяна. ЦІийи хванахвадихъ галаз кІвализ хъфидай рекъе Мегъамеда жузуна:

– Ви тІвар вуч я, стха?

– Мегъв.

Мегъамед ажайиб тІварцІел тажуб хъана. Анжах жавабдихъ инанмиш тахъана, жегъилдиз суалдалди килигна, ада бейкефвал кваз лагъана:

– Зарафатар герек туш. Чун хванахвавилев зарафатдилае эгечІ тийин, – меслят къалурна Мегъамеда.

– Валлагъ, зарафат туш, Мегъамед стха. За ваз жувал диде-бубади эцигай тІвар лагъана. Зи тахсир авач, – гъавурда туна береквиди. – Гъабуроз лагъ.

– Лап Мегъв?!

– Лап Мегъв!

Мад сефер цІийиз таниш хъанвай жегъилдиз килигна, адан гужлу кІалуб бегенмиш хъана, Мегъамеда лагъана:

– Яда, валлагъ, вун мегъуьн къелем хътинди я.

– Зи кунат гъахътинди я манн, – Мегъв рази хъана.

– Таза къелемдикай мегъуьн тар хъуй, стха.

– Ви сивяй Аллагъдин сивиз хъуй, стха.

– Яда, ви хуьр вине дерада хъайила, бес вун ина ава хъи?

– Вуч хуьр?

– Ви тІвар алай хуьр, Мегъверганар! – дагъларихъ гъил туькІуьрна.

– Вуна ам алай чка къалурна, ажеб кар хъана. Зун пака гъаниз фида! – берекви зарафатдин гъавурда акъуна,

– Ша, за ваз Мегъведеин лугъун, – гададин векІегъвал хуш хъана, теклифна Мегъамеда. – Вакай чи исламдин мегъв хъурай, Мегъведеин.

Са къуьнелай ярагъвидиз килигна, къиле са гъихътин ятІани фикир аваз, Мегъв рази хъана:

– Мегъведеин! Хъсан тІвар я. Зи тІвар дуьз лугъуз тежез, инсанар кІеве гъатзавай. Гила тІварни регъятди жезва, заз зурба иеси жезва.

– Вуч иеси? Вуж?

– Дин! Мусурман дин!

– Дуьз, – Мегъамедаз цІийи хванахвадин къатІунар генани къабул хъана, фикирна: «Идакай жуваз куьмекчи къуртІа жеда... Къуна кІанда».

– Мегъведеин, за ваз мад са гаф лугъун.

– Лагъ, Мегъамед стха.

– Чан стха, зун куь кІвализ атайла, заз къулайвилер ийиз, вуна я жув, я жуван хзан кІеве твамир. Заз са затІни кІанзавач, анжах са чІук мухан фуни са сатул Берекрин булахдин къайи яд, гъалал хъуй, лагъана, це.

– Мугъман гъикІ къабулдатІа, стха, заз жуван бубади чирнавайди я, – лагъана Мегъведеина. – Мугъман, са чІук мухан фуни булахдин яд гана, рахкъурна, ваз зал вири берекар хъуьрена кІанзавани?! – АкІ авуртІа, мад зун Мегъведеин хъанач хъи! – луту хъверна. – За вун гъикІ илифарнатІа кимел алайбуруз залай фад гурмагъдай акъатзавай ниэдилае чир жеда. КІвализ атун мугъмандин ихтияр я, ам илифарун – иесидин, лугъудай чи чІехи бубади.

– Вал садни хуьредач. Ви мугьман тIуьн квачирди хьана, лагь.
 – Агь, стха, чи берекар са сикIер я хьи! ЧIулав сикIер! Абур зи тапаррин чIалахъ жедани? В-а-аъ, – Мегьведин рази хьанач. – Ва-а-ъ, – мад хуьрена.
 – Вуна заз сергьятар, часпарар, къадагъаяр эцигмир, стха.
 – Чи хуьруьз атайла, за вунни гьакIилифарда.
 – Мухан фунни яд гана?! Ва-а-ъ, стха. Зак дуьз тIуьн квайди я. Зун, мумкин я, лап пака атун, Вини Ярагъар яргъал алач къван, базар авай чка я, – берекви зарафартчи хьана. – Гагь базар, гагь жуьмя мискIин багъна къуна, гьар юкьуз къведа.
 – АтайтIа, илифарда, вун чаз залан жедач.
 – Анжах, Мегьамед стха, къе за вак жуван бурж кутан ман.
 – Гьамни акьуллу гаф я.
 – Бурж къахчуз заз къазидини куьмекда, иесиди хъверна.
 – Чи арада къази герек авач.
 – Вучиз?
 – Къазиди вичизни пай акъудда, ваз тIимил амукьда.
 Къведни хуьрена.
 Мегьведина мугьман жумартдаказ къабулна. Хъфидайла адав лазим хъай-итIа рекъе недай, гьалтай кесиб-кусубдиз гудай, юкьва къве кIал ниси тунвай са лавашни вахгана, Вини Ярагъ аквадай чкадал къван рекъе хтуна.
 Мегъуьн таз хьтин береквидикай Малла Мегьамедаз вафалу дуст, сухта, муьруьд хьана.

(КъатI ама)

Абдул Фетягъан 70 йис

Гъажи ГАШАРОВ

ВИРИ ЧІАЛАРИН УСТАД

(Абдул –Фетягъан яратмишунрикай веревирдер)

Бажарагълу шаир, гъикаятчи, таржумачи Фетягъов Абдул Фетягъ Мегъамедович Сулейман Стальский райондин Цмуррин хуьре 1948-йисуз дидедиз хъана. Юкъван школа куьтягъайдалай къулухъ ада Цийи Макъарин совхозда рабочийвиле, гуьгъуьнлай Каспи гуьлел балугъар къадай сейнерда матросвиле ва маса карханайра КІвалахзава.

ДГУ-дин филфак куьтягъайдалай гуьгъуьниз ада хейлин йисара аялрин «Кард» журналда литсотрудниквилин везифа тамамарзава. Шаир 1999-йисалай Россиядин писателрин Союздин член я.

Шиирар кхьинал Абдулфетягъ гъеле мектебда кІелдайла машгъл тир. Акуррай тебиатди адаз ими Алибег Фетягъаван бажарагъдикай пай ганвай. Ам ДГУ-дин филфакдиз гъахъунни дуьшуьшдин кар тушир. Ина Абдул Фетягъа дуьньядин эдебиятдин классикрин эсерар кІелзава, шииратдин сирерай къил акъудиз алахъзава ва вичин яратмишунра, иллаки лирикада, Шаркъ патан ва Европадин машгълур шаиррин тежрибадикай даях къуна, са чІалан устаддин эсерризни ухшар авачир жанлу шиирар яратмишзава.

Алатай асирдин 80-йисара сифте уртах кІватІалра, гуьгъуьнлай къилдин ктабра жегъил шаирдин чІалар чапдиз акъатзава. Инал «Хиялрин зул» (1988), «Ракъинин хъен» (1993), «Вацран пешер» (1994), «3и экуь гъам» (1997), «Зигъиндин гурар» (2002) тІварар къаз жеда. Адахъ фольклордин риваятрин би-недаллаз туькІуьрнавай «Шарвили» (1993), гъикайрикай ибарат «Къуншияр» (2008) ктабарни ава. Чаз аквазвайвал, чІалан устаддин яратмишунрин майдан гзаф хилерикай ибарат я...

Вичи жуьреба-жуьре жанрайра КІвалахзавай Абдул Фетягъан рикІ гзафни-гзаф лирикадин эсеррал алайди адан ктабрай аквазва. Ада вичи са суьгъбетда лагъайвал, «шаирдин яратмишунрин объективда и жуьре шииррин сергъятар гегъеншбур я».

Абдул Фетягъан лирикадин эсеррай аквазвайвал, шаир датІана гьерекатда ава, ам вич вичел рази тушиз, цІийи рангар-тавар, баят тахъанвай образар

жагъуриз, вичин фикир-хиял шикиллудаказ, гуьзелдаказ ачухардай рекьер-ху-лерихъ къекъезва. ИкI шаирди чи эдебиятдиз цIийивилер тIимил гъанвач. Триолет, скерцо, рондель, токкато, сонет, газель, рубаи (эхиримижи къведав, чи фикирдалди, ада къатиз ван ийиз туна) гъабрукай я.

Чи эдебиятда фадлай тестикъ хъанвай шииррин жуьреярни Абдул Фетягъа цIийи хъувунва. Ада анжах вичиз хас жуьреда, чеб кIелай касдин зигъинди кужумдай, таъсирлу цIарар арадал гъизва. ЧIал шикиллуди, образар къетIен-бур я. Са чешне гъин:

**Къалу рагъни къе цифера акIанва,
Къалу гъисни рекъе ава аса гъаз.
Вахт чуьллера цавун валахъ галкIанва
Рахаз гарув, вичин куьгъне къиса гъаз.
Гъич санихъни амачир рехъ чкадал
ЧкIизва рикI – хчалзава къусар за...**

И цIарарай шаирдила, тIебиатдин гъалар къалурдайла, абурал чан гъиз алакъзавайди хъсандиз аквазва. Тебиат шаирдин дерин гъиссерихъ галаз сих алакъада аваз къалурнава. Гъавилияй сонетдин эхирни тамамди хъанва:

**Алатда икI мадни са зул, къарсурна
Къенин зи яш, пакадин югъ гъазурна.**

Шаир сефилвилив ацIанва, амма и сефилвал экуьди, михъиди, вичяй чаз зулун ажайиб дуьнья къалурзавайди я.

Абдул Фетягъан шиирра ашкъидиз ганвай чкани гъвечIиди туш. Муь-гъуьббатдикай шаир мукъуфдивди, ачух рикIелди рахазва, кIелзавай касди лирикадин игитдин гъиссерин михъивални, гегъеншвални, вафалувални, маса сергъатарни ачухарзава, абур адан вилериз чан алаз, гъакъикъатдинбур яз аквазва.

Инал чун шаирдин зулукай рахун герек къезва. Адаз зул гъакIан са фон туш. Эгер Абдул Фетягъан эсерар тупIалай авуртIа, чаз адан рикI зулал гзаф алайди, ада йисан и вахтуниз къетIен фикир гузвайди малум жезва. Зул адаз йисан къуд вахтуникай сад туш. Зул шаир патал инсан зигъиндиз дигмиш хъунин, чилел вичин чка тестикъарунин, руьгъдиз жанлу хъунин вахт ва лишан я. Шаирдин яратмишунрин и тереф чи критикадини къейднай. Инал Абдул Фетягъан са шиирдал акъвазин. Са къадар яшариз акъатнавай лирикадин эсердин къве игит сад-садал гъалтзава. Абурун уьмуьрдин са пай фенва, амма игитрин рикIер секин туш, абура муьгъуьббатди агъавалзама.

**Геж хъана зун, вазни зун геж акуна –
КIвахъайла пеш зулун къизил тарарин.
Къведан рикIни ашкъид селди къачуна,
Туна гъиле муьгъуьббатдин гарарин.**

Ашкъидин хура гъатнавай лирикадин игитриз садаз-сад жагъанва. Тарарилай пешер кIвахъзава. Йикъар цавай марф къвазвайбур я. Гъа ихътин зулу, чна гъайиф чIугвадай тегьерда, абур агуднава. И зул лирикадин игитар патал

яргъалди, уьмуьрдин са гзаф яргъал йисарилай агакьнавайди я. Акунрай, ихътин зул шаирди вичи гьиснаваз аквазва.

Шаирдин вичин риклик квай гъалаба кълурзавай са маса шиирдиз – ронделдизни килигин.

**Хура ава цIур. Рахазва зун вав.
Амма зи ванцин квахъна шумуд тах!
Вав рахазвай зун рахазва жував,
Хура аваз цIур.**

**Цифер яз къалин, агалнава цав
Амма вацран экв, суьгьбетни уртах.
Туькьуьл я заз вахт – алатна чи чIав.
Хура ава цIур...**

Инал чпикай раханвай шиирар Абдул Фетягъа жуьреба-жуьре йисара кхъена чи журналра, «Лезги газетда» акъатайбур я. Кар «сонет» ва я «рондель» хьунал алач, абуруз шаирди винел патан туькIуьр хьунал ашукь хъана, фикир ганвач. Вичин гьиссер ада гьи жуьре кIалубдай хъайитIани тIебидаказ акъудзава ва кIелзавайди чпин зерифвилелди, куьгъне тахьуналди гьейранарзава. Ронделда ада гьиссерин къативал атIуз-атIуз ганва. ИкI ада абуру рикIиз гувзвай азаб, абурун залавал чи вилик эцигзава. ТIебиатдин шикилар и эсерра, художникдин къелемди чарчик хкIуриз, хкIур тийизвай рангаринбур хьиз, аквада. Гъа ихътин са гуьзел «рондель» шаирдин «Ракъин хъен» ктабдайни къачуз жеда. И эсер заз вири гун кутугна аквазва:

**На лугъуди агална вахт:
Къуд пад – марфар,
Къайи марфар...
Гьи терефда квахъна вун, бахт,
Ягъиз арфа,
Куьгъне арфа,
Гьи терефда квахъна вун, бахт?
На лугъуди агална вахт,
Гъана вилик яргъал дердер.
Къуд пад – марфар,
Ягъиз арфа,
Къазуниз зи рикIин перде.**

И шиирди вич кIелай низ таьсир ийидач? А кас, гьелбетда меденидиз винизди, шииратдикай мукъувай хабар авайди, адал ашукьди хьун лазим я. ТахъайтIа лап къизгъин, я туш лап таза, назик гьиссер къатIуз жедач. «Къайи марфар», «квахънавай бахт», «куьгъне арфа», «агалнавай вахт», «къазунизвай рикIин перде» - ихътин шикиллу келимайри чи вилик инсандин гьиссерни, абуруз къетIендиз таьсирзавай вахт сад ийизвай сих ва тIебии йикъан суьрет акъвазарзава.

Заз инал лугъуз кIанзавай фикиррин макъсад: Абдул Фетягъалай, кIелзавай касдин руьгъдиз таьсир ийидай гафаралди, усдатвилелди гьи жанрдин шиир

хъайитІани туькІуьриз алакъзава. Са гъвечІи макъалада, гъелбетда, чІалан уstadдин яратмишунрин вири терефар ачухарун четин я. Инал чун чи сифте фикир ачухариз алахъда.

Вичин яратмишунра гъерекатлувал артухарун, адаз хцивал гун патал шаирди эсерра предложенидин са бязи членар ахъайзава. ИкІ интонация арадал гъидай приѐмдикай менфят къачузва:

**Зи чан за ваз гудач, гъелбет, -
Ам сад я захъ авайди!
РикІ гуда ваз – алач гъуьжет –
Заз ракъиник жагъайди...**

Гафунин къатІ атІун, яни «тум галудун», Абдул Фетягъаз хас лишанрикай туш. Тек-туьк дуьшуьш гъисаба къун тавуртІани жеда. (Месела, «Геж муь-гъуьббат» шиирда ашкъидин чкадал «ашкъид» гаф ишлемишнава).

Абдул Фетягъа вичин эсерра твазвай гъиссер акъван назикбур, акъван михъибур ва къезилбур я хъи, гъар са чІал са нефесдалди, регъатдиз кІелиз жеда, рикІелни аламукъда. Ихътин гуьзел чІалар шаирдин руьгъдин къулай акъатнава ва абуру, кхъидайла, гъиссери вични гъикІ къарсурзаватІа, аквазва лагъайтІа, чун ягъалмиш жедач.

**Алцумда за валди зи югъ,
Минет я, зи мурад хъухъ.
Къура жуван гафарин юргъ,
Анжах рикІер чи сад хъуй.**

**Къура мецин виртІедин сел –
Кужумда зи беденди!
Зи рикІ, жигер, цуькведин хел,
Зи нерди, къетІенди...**

Къейдна кІанда хъи, Абдул Фетягъан шииррин чІала чун вичел ашукъарзава, ада чаз чи лезги чІалан алапатдин къуватар къалурзава. Лезги чІалал агъзур йисаралди амуькдаи эсерар арадал гъиз жедайди чаз субутзава.

Алай аямдин лезги шаирар адет хъанвай сергъатрилай элячІнава, абуру виридуьньядин майданра камар къачузва. И жергедик, шаксуз, Абдул Фетягъни акатзава. Адаз гъвечІи ватандин, жув экъечІай мукан – кІвалин сергъатра нефес къачуз четин хъана, ада вичиз цІийи рекъер жагъурна, ам цІийивилерихъ, цІийи рангарихъ, образрихъ къекъвена. Ада чи чІал назикди, маса чІавуз векъиди, къати гъиссер къалуриз алакъдайди, адан гуьзелвилехъ къадар авачирди ва маса терефар ачухна.

**Гатфарив гвай манидилаи я таза
Бедендин ви тІама гъар са, гъар са кІус.
Вал гъалтайдаз ви килигун я къаза:
Дегишда на а инсандин йикъан кус.**

**Ахътин темен! РикI катна зи, акъатна!
лукъна ам, белки, чуълда цуъкверал.
Гъиссна за ви беден: гъиниз аватна –
Гъи вацранни гъетерин зун экверал?!**

Инал гъайи цIарарай аквазвайвал, шаирдин фикирар битавбур, гъиссер – чIагайбур, сефилбурни шадбур, векъибурни тазабур...я. В.А. Сухомлинскийди лагъайвал, «инсандиз тербия анжах са шадвилери гана кIандач, адаз шадвилерихъ бедбахтвилерни галайди къалурна кIанда». Гъелбетда, шаир гъамиша шадвилерин юкъва яшамиш жезвай кас туш. Адан бейни дуъньядин, ватандин, хайи чилин, хуъруън-кIвалин, я туш шегъердин дердийрихъ гал-кIанва, адаз гъар йикъан гъакъикъат аквазва. Дуъньяни секин туш. Шаирдин рикIе абуру эцязава, ивидал звал гъизва. Вичин гъалар хъсан хъайилани, ацалтай гуж секин жезвач, адан басрух чIехиди я. Ам алудун патал шаирдиз са уьмуър бес жезвач.

**Хъвазва вуна. Вуна хъвазва!...
Гъахъ я, гъелбет, хъвазва гъамар.
Дуънья акваз рикI дакIвазва,
Гум галаз куз ирид хамар.**

**Зун гафарив зи къугъвазва,
Алчудиз хиялрин чарх.
Накъварай заз жув аквазва...
Уьмуърдиз зи бес жезвач баргъ.**

**Крарихъ зи гала кIвалах:
ЦIурурзава мефтIеди вич.
Зун – вахтуна, бахт – зи къвалахъ,
Жез виртIедин гафариз куъч.**

**Анжах уьмуър жезвач заз бес
Гъавиляй зи къуъруъ я сес.**

Шаир и дуъньядал азадди хъун герекди, ам, пайгъамбар хъиз, инсанрин рикIер садзавайди тирди, ада цавар-чилер вичин чIаларалди, а чIалара твазвай гафаралди, фикирралди, гъиссералди агудзавайди садани-къведа къейднавач. Амма вичи вичикай дамах гвачиз лугъузвай фикирри чи майилриз цIийиз жуърэтлувал гузва. Ахътин шиирар Абдул Фетягъахъни ава. Ингъе абурай бязи цIарар: «Хиялдай чун я къведни сад: Зун шаир яз, вун – къуш азад»; «Зани гузва вахъ галаз лув, АтIуз рикIив къакъан цавар» ва мсб.

Дурнайрин маса уьлквейриз хъфинихъ галаз муъгъуьббат шаирда икI алакълалу авунва: «Дурнайрин цIиргъ ава рекъе... Тек дурна хъиз, ава зунни . Келима ви, ви акунни, Лува туьк хъиз, ава рикIе».

Абдул Фетягъа вагандикай – хайи Лезгистандикай тIимил кхъенвач. Ихътин шиирра адан руьгъдин лув гунар, адав гвай дамахар масабур я. АкI аквада, цава лекъерик гъерекат ква, тарарал – валарал гар элкъевезва, ам са гъихътин

ятлани цуькверихъ къекъвезва. Шиирдин везин, яни ритмика гъахътин гъерекат квайди ва нефес къачузвайди я.

**Ватан иер, ватан къешенг,
Хиялрин зи рекъерин женг.
Зи Лезгистан – зи фурс, дамах,
Гъакъикъат зи, асиррин мах.
Зи бахт йикъан, йифен къарай,
РикIин ацIун, руьгъдин гъарай...**

Хайи хуьруькай кхьидайла, шаирдин рикIик маса жуьре гъалаба акатзава. И гъалаба ажеб нурарини, тIебиатдин гуьзелвилини, гъиссерин чIудгунрини, гъайиф чIугуни арадал гъанвайди я.

**Гъа и хуьре къванцин, рагъул
КIвал авай захъ алай рагъ...
Дурна хътин хтанва зун
Иниз къе рехъ алатна.**

**Пешедава тамар-тарар...
АкI я рикIиз аялвал
ЭхкъечIна зи чилерал мад
Хурай цIийи гатфарин.**

Шиирда рифма авани-авачни чна къатIузвач, гъиссерин гъерекатди чав а кардиз фикир гуз тазвач. Ина жув хайи, жува квадарнавай хуьруьхъ рикI кун, фейи уьмуьрдихъ гъайиф чIугун эвелимжиди я: «Зун квахънава жувавай къе РикIик лувар акатна... Вун рахазва, бахтавар нуькI, Зи алатай гатукай».

Хайи хуьр инсандиз сифте ганвай, ахпа вири уьмуьрда рикIелай тефидай дарман хъиз я. Адан гъавада вун чIехи хъана, вуна сифте чирвилер къачуна, вун тIебиатди вичел ашукъарна, ваз ви диде-буба, мукъва-къили, вах-стха, хуьруьнвиар кIанарна. Абдул Фетягъан рикIелай вичин хайи хуьр алатзавач. А хуьруькай ада гзаф шиирар кхъенва.

**Алатай са гад ква вилик,
Никни къуьлуьв ацIанвай.
Мукалралди гуьзва гъилив –
Дишегълияр атанва...**

**Шиткиз гъекъер, шиткиз накъвар, -
АтIузва акI зегъметди!...
Пелерик, гъваш, кутур чIутхвар,
Цав лайих я туьгъметдиз...**

Абдул Фетягъа лезги эдебиятда фадлай чка къунвай шииррин жуьрейрални амалзава. И кар чаз винидихъ мисал яз гъайи цIарарайни аквазва. Ада гъакI Шаркъ патан шииратдизни мукъуфдивди фикир гузва. ИкI шаирди вич гъезелдин устIар тирди къалурна. Адан гъезелар, садра кIелайла, мадни кIелиз кIан

жеда. Абур чІалан устатди гъакъван цІалцІамдиз, везинлудаказ, кІелзавайдан гуьгъуьл къачудайвал туькІуьрнава. КІелзавайдахъ галаз ада инсанвилелди суьгъбетзава, веревирдар ийизва. Са чешне гъин:

**Къвадач нурад цаварай, гуьгъуьнал рагъ тахъайтІа,
Чир жедач ваз дуьзенни, далудихъ дагъ тахъайтІа**

**Муьгътеж хъайи стхадиз куьмек гудач стхайри
Эгер чпин рикІерин къуватар сагъ тахъайтІа.**

**Билбилдини лугъудач мани къайи къванериз,
Эгер тара вич, вилик чІагай са багъ тахъайтІа.**

Эсердин цІарар мисалриз мукъва я, амма гъезелдин къилин фикир акъул гун туш, дуьньядин гъакъикъат къалурун я.

Абдул Фетягъан гъазелар дуьньядин чІехи шаиррин гуьзел чІалариз мукъвани я, чпин цІийивилер авайбурни. Гъар са гъазел са гъвечІи була хъиз я...

Шииратдал рикІ хъунал са шаирдин дережани хкаж хъайиди туш ва жени ийидач. ЧІал теснифдайла, жуван руьгъдинни ивидин зигъиндин къуватар харж авурла, ахпа еридин эсерар арадал къведа. Абдул Фетягъа чаз и кар субутзава. Адан гъиссерин юзунар ерилубур я, чи шииратдин никІе ада бегъерлу тварар цазва, ам яратмишунрив жавабдарвал хиве аваз эгечІзава. И кар чаз шаирдин Ватандиз бахшнавай чІаларайни аквазва. Абурун рангар рагъуларнавайбур, чпихъ гъарай, шел-хвал галайбур туш, абур экуьбур, умуд гузвайбур я.

**Тек къавахда ава Ватан,
Къушран – гъарайда!**
(«Ви вилерай, ви вилерай...»)

**Руьгъда аваз Ватандин гъал,
Гудай мецин чІалариз,
Багъа я заз тек векъин къал,
Серин – хатрут тарарин.**
(«Руьгъда аваз Ватандин гъал»...)

**Ватандин зи заз гъар са кІам
Тарих я багъа.
Адан шадвал, рикІ ацІай гъам
Хъурай зи агъа.**
(«Ви вилерай, ви вилерай...»)

Къакъан цаварихъ элкъвена, шаирди лугъузвай гафар, адан вичин рикІ хъиз, михъибур, деринбур, халис устатдин руьгъдай акъатзавайбур я. Абура я къалпвал авач, я абурухъ гъакІан фурсни дамах галач. Гъа са гаф тІебииди яз мецелай алатзава.

**Къарачидин рикІ хъиз я чуьл –
Гегъенш ва мублагъ.**

**Гъихътин цуьквер! АтІузва гуьл.
Чурмир чин, Аллагъ**
(«Къарачидин рикІ хъиз я чуьл...»)

И шиирда чуьл къарачидин рикІив гекъигун дуьшуьшдин кар туш. Къарачийриз вири дуьнья ватан я, абуру адан дарвал, адахъ муьгътежвал са чІавузни гъиссзавач. Абур гъар са уьлкведиз, чпиндаз хъиз, килигзава. Шаирди къени гъиссералди вични къарачийриз мукъва авунва, гъавилияй ада Аллагъдихъ элкъвена, лугъузва:

**Види – дуьнья, заз и таза
Цуькведин це сир,
Жуван цавай гумир жаза,
Жедач закай пІир...**

Вахт, девир лагъайтІа, гъар сад патал четинди хъанва. Къуд пата кьиле физвай гуьзетни тавур, виликдай чеб фикирдизни гъиз тахъай вакъиайри шаирдин рикІик гъалаба кутунва. Адаз чи уьмуьр, яшайиш, дуьз рекъяй акъатна, гъеле чеб тайин тушир гъалариз акъатнавайди аквазва. Ахътин дар шартІара шаирди шелар-хваларзавач, ада вичин рикІ чІугуна къунва, руьгъдиз теселлияр гуз, ада ватандашризни чеб гъиле къун, хуьн меслятзавайди хъиз я. Лугъуз жеда, адаз виридан къайгъударвал чІугваз кІанзава.

**Четинбур я вири йикъар,
Къакъанбур я цаварни.
Жув алахъ къаз анжах ракъар,
Туьхуьзвай чи чІаварни.
Бахт акъатна катда гъилияй –
Куз тахъуй вун гъайифди!
Акваз ви гъам, куз ви хъилияй,
Рахаз хъурай зайифди.**

(«Четинбур я вири йикъар»)

И са гъвечІи шиирда шаирдилай руьгъдин са чІехи мярекат тваз алакънавайди къейдна кІанда. Дуьз лагъайтІа, а мярекат мусибатдинди я. Адакай шаирди вичин са маса шиирдани рикІ куз, суьгъбетзава:

**Куьз я дуья,
Кесиб а ви кумада?
ЦІай квай дуьнья,
Къве вилни ви – гумада.
Авач камал
Алцумдай вич терездал.
Дяве – къамал,
Гъуцни – цавун къефесда.**

Чун инал Абдул Фетягъа алай девирдин гъалар, дуьньядик акатнавай туькъуьл гъерекатар, чи ватанда кьиле физвай рикІ атІудай вакъиаяр виливай къатІуз жедай гафарин рангаралди гъикІ гузватІа, къалуриз алахънава. «Гъим

– жанавур, гым я жейран? Вири-вири какахъна. Вуж рази я, вуж я гьейран, Гьидан умуд квахъна...» - Ихътин къызгъин, чпай гьелелиг гьар са касдивай къил акъудиз тежедай, нефес къачуз дар ийидай вакъийрин гьавадай чаз чи пакадин югъ, гележег аквазвач. Шаирди дуьньядал къиле физвай ихътин гьалар шикиллудаказ къалурнава.

Мадни са кар къейд ийин. Шаир датана гьамлу я ва адан гьам гагъ вичи экв гузвайди, гагъ адан рикI незвайди, гагъни адаз умуд гузвайди, сабур хуьз эверзавайди я. «Зал гьамунин ала партал, Шадвал незвай датана...» - лугъузва ада ва гуьгъуьнин цIараралди чаз маса хабарни гузва: «Нурлуди я цIверекI адан, Экв гуз гьатта хамунай..., «Агалзавач ада, гьелбет, Зун зи руьгъдин хьиреда...» («Зал гьамунин ала партал...» шиирдай). И цIарар кIелайдалай къулухъ ни лугъуда Абдул Фетягъ диалектик туш?! Ам гьакъикъатдиз са шаир хьиз ваъ, гьакI философ хьизни килигзава.

Вичикай рахазвай чIалан устаддихъ тебиатдиз бахшнавай чIаларни ава. Тебиатдал къетIен чан ала, адахъ вичиз хас рангар-тавар ава ва абурун куь-мекдалди гьа рангаривди-таваривди ацIанвай дуьнья шаирди, вичин ачух ва михъи гьиссерикайни даях къуна, чи вилериз къалурзава.

**АцIай рикIни рехъ ичIи,
Камарни аста.
Йифни къевезва вил пичIи.
Жув жуваз устIар.**

«КIвахъзава пеш – ажалдин физва къужахдиз..., «Гьар пешинал алчудиз Гуьгъуьлдикай агъ, Йиф жеда заз лацуди, Экуьди – зи нагъв...», -Ихътин цIарар кIелайла, гьелбетда, кIелзавайдан фикирдиз дуьньядин, гьа жергедай яз, месела, немсеринни урусрин классикадин шиират къведа. (И къетIенвал, дуьз лагъайтIа, Абдул Фетягъан чIехи пай эсерриз хас я). Чи рикIел А.С. Пушкинан, М.Ю. Лермонтован, Гетедин ва мсб. шиирар хкведа. Амма, лагъана кIанда, чи лезги шаир Абдул Фетягъан рангар, ада ишлемишзавай шииратдин такъатар, са гзаф алатар анжах чи чилиз, лезги ватандин вичиз тешпигъ авачир тебиатдиз хасбур я.

Абдул Фетягъ муьгъуьббатдин темадизни фикир гузвай шаир я. Адан ашкъидин лирика назикди, таъсирлуди, анжах адаз вичиз хас рангаралди теснифнавайди я. Инал са чешне гъин:

**Гафаралди тух я къе зун,
Гафаралди, гафаралди...
Кагъазда на зи гьал жузун
Бес я къведай гатфаралди.**

**Зани рикIе алцумна вун
ЦIийиз къвадай марфаралди.
Ам хъуй вавай за гьал жузун
Цавун экуь гьарфаралди.**

Шиир гьвечиИди, амма, кIерецI хьиз, ацIайди я. Муьжуд цIарце муьгъуьббатдин тамам дуьнья гьакъарнава. Сифте къуд цIар терездин са хел хьиз, къвед лагъай бенд адан къвед лагъай хел хьиз, аквада. КIанидан кагъазди жегьил къарсурнава, амма гьикI? И къарсурун гьихътинди ятIа, чаз къвед лагъай бендинай чир жезва. Шиир кIелайла, ада гьатта хъуьруьн, зарафат авайди

хъизни аквада. Гьакъикъатда акI туш. Муьгъуьббат къве терефдиндини я, къве терефдихъни барабарвал аваз аквазватIани, ам тайинсузди я. Пака квелди ва гьикI акъалтIдатIа, чаз чизвач.

Маса дуьшуьшда Абдул Фетягъан лирикадин игитдин ашкъи гзаф гужлуди, вич са рикIелди алцумиз тежедай къван зурбади, жанлуди я. Ада квадарнавай вичихъ гъайиф чIугваз тазва: «Вун кIандай заз, кIаниди, РикI хъиз рикIе рахазвай... Тамарзу ви нурарай Гъейрида кIвал ацIурна...» - Ибур, рикI хъайила, бейнидиз чIехи гуж гайила, мецелай алатдай гафар я. Шаирди и эсер ихътин акъалтIай, вичиз тади ганвай ва гузвай гьиссери арадал гъанвай цIараралди куьтягъзава. ГьикI аквада, судьяди эхиримжи гаф лагъана, къарар къабулнавай хъиз.

**Ви, цуькведин, чкадал
Къалгъан къуна къужахда,
Вил ала зи пакадал
Экв бес тежез ужагъда.**

Шаирди ашкъидикай яратмишай сонетар иллаки устадвилелди хкатIнавай гафаралди акъалтIарнава: «Гъарайзава рикIи хурай: Гьикъван икI зун ви цIу курай!...», «Вун галачиз, вилери вун къатIана, Суьрет за ви цIийиз рикIе атIана...», «КIандач рикIиз рагъ хъана вун, тар хъана. КIанда хъана нефес вун зи, яр хъана...» «Вучда? Вакай хъана зурна, Зун ама гваз цIакул тур на...», «Къе хъуьрез пIузар, жагъай тек гуьруьш Жезва алайди рикIерал хъуьруьш...» ва мсб. И цIарара муьгъуьббатдин гьакъиндай ийизвай ишараяр лап гуьзелбур я. Шаир са къадар къаб алаз рахазва, амма хъсандиз фикир гайила, ам шииррив икI агатун, яни ада абур и жуьреда теснифун вичин руьгъди гузвай тегъер я. ИкI чаз шаирдин эсерриз къимет гудай мумкинвал жезва...

Абдул Фетягъан рикIе фадлай ширин зул битмиш хъанва ва гила а зул чи вилик атанва, чи суфрадал агакънава. Зулуз, адет яз, тумар цада, гатун бегъерар кIватI хъийида. Чаз аквазвайвал, шаирдин зул зегъмет алайди, амма гъамиша берекатар хъунихъ агъунвайди я. Уьмуьр эдебиятдиз бахшнавай Абдул Фетягъавай вичин яратмишунрал дамахиз жеда, абур школайра, колледжра, вузра чирзава, чIехи антологийра акъудзава. Ада, шаксуз, лезги эдебият вилик тухуник вичин пайни кутунва...

Абдул Фетягъ вич дамах гвачир, рикI ми хъи, анихъ галай инсандиз вичелай алакъдай гъуьрмет ийидай, дуьньядин медениятдикай мягъкем чирвилер авай халисан чIалан устад я. Ам ктабрин къадардихъни галтугай шаир туш, яратмишзавай эсеррин еридиз къетIен фикир гузвай литератор я. Адан «Пеш» шиирда ихътин дерин фикир квай цIарар ава:

**Чида чилел техкверди жув,
Гана такур эвердиз лув,
Гзаф-тIимил туна гелер,
къалтIда зи зулун мелер...**

Ибур, гьелбетда, уьмуьрда вичин лазимвилехъ къекъвей, вичин чка тайинарнавай шаирдин гафар я. Эхъ, гъар садавай и чилел вичин лайихлу геллер туртIа, жеда. Шаир Абдул Фетягъа абур тазва. Чебни гьихътинбур! Сечмебур! Къуй вахъ мадни зурба агалкъунар хъурай!

2011-й.

Абдул ФЕТЯГЪ
(1948 - 2013)

ВАЧ СЕФЕРДИЗ, ДУЪНЪЯ, ДУЪА РИКІЕВАЗ

* * *

Ибрагъим Гъуьсейиноваз

Абур, сад къвез, хъфизвай сад,
Таз турарин хер.
Лезги чІалан уьцІуьзвай гад,
Хъана шумуд фер.

Хъелери хъиз атІузвай хур,
Къел къваз ивидал.
Акъудзавай чаз такур тІур –
Къазвай вирида.

Абур къвезвай... Амукъзавай
Шумуд-са хзан.
Лезги чили ашукъзавай.
Ам тир са гузан!

Хазар, магъул, туьркни араб
Акадариз, гъиз,
Гъуцар, квелай чи халкъ, яраб,
Алакьна гъикІ хуьз?!

Чапхунчийрин, къадар пара,
Нефесдихъ галкІиз,
ЧІала къазвай гафар чара,
МефтІедал алкІиз.

Суалдикай суалар жез,
РикІяй къвезва тІал.
Иви ргаз, рахазва мез
Вакай, лезги чІал!

1989

* * *

Хиялармир, амукьда вун,
Хкведа ваз къуьдни, гадни...
Мел-межлисда ацукьда вун,
Хъфидач гъакІ садни, садни!

Гъерекатрик кумазма звер.
Ви рагъ квахъдай цифедик ква!

Птулрилай къачуз чарар,
КІелда вуна – анжах агакъ!
Чурудама чулав чІарар,
КІвач къекъвезма гвачиз «улакь».

Винни, баде, рехъ туш регъят.
А рехъ фидай нихъ ава чан?!
Фад я гъеле, ямир сергъят,
Вахт са тІимил мадни ацан.

Чина – бириш, биришда – хъвер,
Нур хъиз гатун цуькведив гвай.

Гъеле фад я, фад я, буба.
Гъеле фад я, фад я, диде.
Камал герек ватан, уба
КІвачел алаз, дар я вяде.

* * *

Зун са жув туш – дуьньяяр къвед ава заз,
Зун са жув туш – дуьаяр къвед ава заз.
Сад чили заз гана, садни – варцари,
Къве гьед туна хура чеб цуд мурцарин.

Зун са жув туш – илгьам аваз ивида,
За жув мадни къве патал пай ийида.
За жув пайда, гуда шумуд, гатфариз,
Гатар кIватIун патал чIагай гафарин.

Зун са жув туш – жуьт гьетери Алемда
КIвенкIзава зи гьиле авай къелемдал.
Зи булахдин экуь, михьи рекъеваз,
Вач сефердиз, дуьнья, дуьа рикIеваз!

1990

ВАХТ

Ава са шив чамарда
Шумуд... йисуз!
Сана – Будда гьамар гвай,
Сана – Исус.

Цазва вацра зайифдиз
Шумуд-са твар.
Чамар я лап тарифдин,
ЧIехи я тIвар.

Сана – гьуцар, – кутур тIем, –
Акатдач хьи!
Леэнар я вуч мягькем –
Алатдач хьи.

Хквезва югь, ракьини
Твазва рекъе.
Шумуд гьуцран гьакьги хьиз,
Ава йикъе.

Ава са шив чамарда.
Фири, пурар...
Вилик йифен тамар ква,
Цава – нурар.

Ава са шив чамарда
Шумуд... йисуз!
Сана – Будда гьамар гвай,
Сана – Исус.

1988

* * *

АкьалтIда мус дуьньяда къал?
Гьарай ава рикIе зи.
ЧIулав тIагьма – хурун юкъвал,
Бегьер амач никIе зи.

Хьиткъинзава хура зи рикI,
Хажалатди гацумиз.
Пайгьамбар, ша, эвичI вилик
Дуьнья цIийиз алцумиз!

Шумуд къунши, хьана хьилер,
Яракь къуна рахазва.
Кьуд пад – чIулав-чIулав телер;
Ивидин вацI дакIвазва.

ЭвичI чилел, хура чирагь
КуькIуьра гьар «душмандин».
Я Сад Аллагь, я Экуь Рагь,
Тамир чилел пашманди.

Масад я, вахт, кье ви тебягь.
Жедани ваз ви кар «тебрик»?
Вун девирдив эгечІна бягьс,
Масад я гьал, гьалдин ипри.

Авач ваз гаф, чкІизва кар
Яру уьлкве авур жанлу.
Кье деринрай чалзава кьар,
Халкьар рекье туна кьанлу.

Девирдик ква купІад цІай.
Девир я дели.
Акьатнава дуьз кьацІай,
Гум алаз вили.

Гум гьатнаваз жигерда,
Чандаваз буьвел,
Сиясатдин бижгьердай
Акьазва эвел.

Хкахьзава яру ялав.
Нубат я жал лацудан?
Мад вахтуні язава лав.
Дявейрин нефс ацІудач.

Гьар са халкьдиз вичин кукІуш
КІанда цавуз акьажиз.
Илгьам, илгьам – лувар квай кьуш!
КІан туш ви кьел акажиз.

Жагьурзавай яру дувул
«Яру-яру кьушундин»
Сиясатдиз туш хьи кагьул –
Физва, физва гьужумдиз.

Хкудзава сурарикай,
Твазва рекье сурариз...
Агь, девирдин нуарикай
Шумуд ква кье кІурарик!

* * *

Элкьезва чарх, гьисабиз цав.
Регьезва на куьт йикьан каш.
Гагь акьвазиз, чІугвазва ав,
Гагь накьан югь ийизва гьаш.

Авач вахь рикІ, авач дабан –
Пагьливандин кьачу камар!
Гьизвай йикьар тахуй тапан,
Гуьгьуьнаваз шелар, гьамар...

1992

* * *

Ислягь халкьар бизарна,
Авачиз бине,
Яру уьлкве «дуьзарна»,
Хьипи ранг – вине!

Какахьнавай лацуди
Пухлудак мягькем,
Ви кІатІ, девир, ацІуди,
Акьван буш ва кем.

1992

* * *

Сиясатдин хци я мурз,
АтІуз зигьин, тахта хьиз.
Девир жуваз, газарар гуз,
Гьала, кьулан, ахта хьиз.

Гьи рангуни кьада нубат
Ахпа, пака, чидани?
Кьил хуьх жуван гьа са бубат.
Вахт вагьтедай фидани?!

1992

* * *

Кьвазва гуьлле, кьвазва гуьлле
Гуьмбетрал чан алачир.
Шумуда вич хуьзва гьилле,
Фахь гудай пул авачиз.

Эхь, гуьмбетрин я им тахсир
СакІани чан текьезвай!
Вучиз хуьзва кьванери сир,
Куьз бахтунихь кьекьезвач?

Абдул - Фетягъ дустарин -къелемдашрин юкъва

Дегишна акI, дегишна акI
Къилих, къамат вядедин:
Кесибили гатазва рак,
Эверзава дяведиз.

Тарашайбур халкъдин девлет,
Экъисиз сас демекрай,
Капитал гваз жеда, гьелбет.
Аллагъ, на чаз куьмекрай!

1992

* * *

Дуьнья – пайдай чIехи лаваш:
АтIутI къас-къас, атIутI къас-къас!
Туьхуьзва яр цавал яваш,
Чулав, рагьул гарар акъаз.

Девир ава чуькъвез къуьнер,
Ширин, туькъуьл дамардаваз.

Чка-чка – къизмиш, ява.
Шумуд ябу хьанва яван!
Мадни гьихьтин гарар ава,
Къадгъундай чил, алчах, яман?

Кузва йикъар, кузва йифер,
Чулав-чулав акъатиз гум.
Ханва уьлкве – шумуд-са фер!
Вахтуник – зарб, цаз чIуру тум.

Вахт, алатна пурар, къенер,
Чамардава, чамардава,

ЭкъечIда вуч? Лацу къалгъан,
Я туш цацар, явшан буллух?
Михьиз чиниз вегъей балгъан,
Сиясатди хуьзва къуьллуьгъ.

* * *

Уьлкведа – са тараш-талан.
Девир, вал нин ала тапас?
Сана – угъри, сана – илан...
Къвазва, къвазва муьрхъверин пас.

Анжах тахъуй вун жуван лукI,
Девирдикай жемир бизар.

Ахъайнава пулуни хук:
Зиди – товар, види – базар.

АтIутI кIвалер, чинеба ягъ!
Уьлкведихь ранг амач яру!..
Квадарнава шумуда ягъ,
Ахлакъ, эдеб ийиз ару.

ВАЦРАН ПЕШЕР

1992

БицIи руша, пIузар кяйиз къелемдик,
Чарчел чIугваз ава ажеб суьретар.
Жагъич абур Ахцегъ-Къуба-Куьредаи;
Цавун кIаник ажурбур туш Алемдиз.

Алааматдин авай вичихь ухшарар
Суьретди са ракъурна зун хиялриз:
«Я дуьнья, вун масади я аялриз!
Я дуьнья, вун акъатна ви яшарай!»

Бирдан мецел агай луькIуьн алудиз
Гьерекатна руша: «Им я вацран пеш,
Нурарив тур вич и чилел авудиз!»

Алахънавай яргал цавар агудиз
Рушан кIуфал къугъвана са иер хвеш.
Зун агакъна а хвеш рикIел алчудиз.

1983

* * *

Эхъ, алчудна рикел за пеш цаварин.
Эхъ, пешинин ранг кужумна ивиди.
Цавар себеб яз, хъана зун дугъриди,
Яшамиш къе жезва гъетрен къаварик.

Къелемди зи, вацран нулар агудна,
Шумуд шиир – пешер гъизва арадал!
Цавар, гъетер алаз хъуй зи къарадал.
Канда заз жув рекъе, нурдиз авудна.

Вацран пешер – хиялрин зи нехишар,
Гафара куьн куькIуькI, цавун нулар гваз,
Дегишармир, квадармир куь еришар.

Пакадин югъ яхъ куьне куь къужахда.
Цаварик хъуй гъамиша куь гулар кваз.
Чуьхуьх руьгъер бул нуларин булахда.

1983

РИКЕЛ ХКУН

Хъфена вун, амуькна тек
Къисмет гваз зун жуван залам.
Атанва зул гваз гъа ви экв
Цадай за вич шумуд чIала.

Хъфена вун ишез-ишез,
Авуна цав чилиз мукъва.
Зун ама къе са затI тежез
Хажалатрин юькни юькна.

Алач чилел дармандин твар
Сагъардай хер муьгъуьббатдин.

Амач захъ вун, ама са тIвар,
Хура – тIурфан мусибатдин.

Алахъдач зун кутаз тахсир,
Жагъуриз къе батIулни гъахъ.
Амма къени я ви есир,
Уьмуьрда рикI къекъвезва вахъ.

Шиирра за твазва къамат –
Вилерин ви акун, тегъер.
Маса умуд вакай амач,
Сефилвал я амай бегъер.

1980

ШИХНЕСИР КЪАФЛАНОВАЗ

Мубарак хъуй ваз ви сувар,
Рекъерин ви экв!
Илгъамдин ви лацу лувар
Алайбур я рекIв.

Мубарак хъуй хатIар рикIин,
Чилин ви аваз,

Нулар къалин хъуй ви рекъин,
Къакъан хъуй дарваз!

КуькIвенва ваз Шагъ-Шалбуз дагъ,
Ви рикI хъиз чIехи.
Вун ви халкъдиз я рагъни мах
Авачир эхир.

Шихнесира гуз хьурай лув
Кьакьанрай кьакьан.
Уьмуьрдин цуз кьуй гурай жув,
Эквер кьаз йикьан.

Агьзур йисар фида, фида,
Амукьва ви кар.

Вун Аллагьди, цаву хуьда –
Зурба я ви тIвар.

Авадан хьуй ви хуьр хайи,
Бахтавар Миграгъ,
Лезгистандиз шаир гайи
РикIе авай рагъ!

1993-йисан 5-август.

* * *

Хьижедач чи луькIуьн-рахун,
Хьижедач чи гьуьжетар.
Вуна тур зи чанда бархун
ЗатI я сагьар тежедай.

Ахкурла вун, хкьадач гьил,
Тухудац ам цIвелерал.
Вунни – агьил, зунни – агьил.
Куэма цIверекI вилера.

Авадарай хуралай киф,
Хьана кьери, келледал
КутIуннава. Гьайиф, гьайиф,
Агалай руш кьеледа.

Кьекьез амач кIвачер кьезил –
Вахтунин пар ацалтна.
Ви сес жегьил – михьи кьизил
Регьв хьиз я яд агалтай.

Амма вилер... Гуьгьуьна зи
Кьекьезема, зун хкьазма.
Вири беден эгьуьна зи –
Ана ви экв амазма.

Тахьурай чи луькIуьн-рахун –
Агална рехь, агална! –
Амукьда захь а ви бархун,
Кьекьедач рикI акьална.

1990

* * *

Зулун пеш хьиз варз я хьипи,
Гьетеринни авач са пай.
Гьиссерин зи чIехи типIих
ИцIи я – гуж! – гузвач са цIай.

Хурай кьезева макьам кьайи.
Гарувни гва гьа са гьуьжет.
РикI сал хьиз я ару хьайи –
ЧкIанва ам, хчIал тежез.

КIев хьана цав, акатна чиг,
Ягьиз кьурай пешерин тафт.
Дегинна зи хиялри гиг,
Налугьуди илична нафт,
КуькIвена цIай – куькIвена рикI,
Меци хана шумуд-са гаф.

1990

* * *

Амач хьи вун, амач вун...
АматIа зун вахь?
Зи суфрадив гумач вун.
Эхь, зун я ваз мах.

Вун тир нурни, алемни,
Цаварни ирид.

ГалкIана зи кьелемдихь,
Вун тир заз вири.

Кьекьезвай зи камунал
Эцигиз вун кам.
Эхирни хьел авуна,
Эхир гана гьам.

Заз хиялрин, суалрин
Яргъи ийиз цIил,
Хутахна ви амалри
Вун, къуна къве гъил.

Амач хьи, вун, амач вун.
АматIа зун вахъ?
Ви суфрадив гумач зун.
Эхъ, вун я заз мах.

1986

КФИЛ

Чи арада жедач иддя,
Акъахзава къилер къуьлуьн!
Чахъ рехъ ава санал фидай,
КIандай ишел, кIандай хъуьруьн.

Чахъ рехъ ава тамамдай кар,
Сад галачиз виже текъвер.

Вуна рикIиз гузва зи гъар,
Дамардай физ, мецел элкъвез.

Вуна рикIе атIузва къацI,
Къезил ийиз эцигдай кIвач...
Кфил хъана, рахазва нацI,
Гъамгадин цел къугъвазва хъач.

1987

ЗИ ЭКУЪ ГЪАМ

Зи экуъ гъам – зи гъам лацу,
Рангар рикIин луварин,
Цуз вуна жув, зи хура цуз,
Шербет хътин суварин.

Цуз, куькIуьра вири беден,
Къалура жув аваздив.
МефтIедик ви кутур куьтен,
Рахух рикIин кагъаздив.

Зи экуъ гъам – зи рехъ аби,
Бахча, майва гуьгъуьлдин,
Ахваррин зи куьлег – тадбир,
Зи ширинни, туькьуьлди.

Къакъатиз гагъ, гагъ хкIазва –
Хквез кIвенкIвел къелемдин,
Зи дамарра вун авазва,
Алчуд хъана тегъенг хъиз.

Незва ципицI вуна гайи,
Хъвазва нефес жигерди.
Хуьзва стIал рикIел къвайи,
Зи экуъ гъам, гуьзелди.

Зи экуъ гъам – зи рехъ нурлу,
ЦIверекI алай цаварин,
Ивидин тах – булах гурлу,
Гъахъ шаирдин гафариз!

1993

* * *

АкI жеда заз ара-бир
Гумай хъиз вун къвалав зи,
Тушиз чун къвед чарабур,
Кузвас гъа са ялавди.

Хквезва вун, ахквезва,
Вучда табна – хиялрай.
РикIерал са экв къвазва,
Хъвазва гъа са пияла.

Ахварри зун тухузва
Къалуриз вун – махарик!

Вуна япал лугъузва:
«Фена вахтар пIагъарин.

Туна абур рекъера,
Атанва зун, атанва,
Ван агакъна эверай,
РикI зи са вай ацIанва!

Хкизва за рикIел хъвер
Гъина ятIа амукъай.
Цвазва цIийиз рикIин хер
Чара нефес галукъай.

КЪВЕ ЧИН

Акъзва за са къатда
Гафарин рапар.
Гила-мад рикІ акъатда –
Эхин за гьикІ пар?!

Чан алай зи виридаз,
Къилди къуна тІвар,
Себ гузва на, – регъуьдач,
Тежез жуваз тІар.

Я дуст, стха, бес вахъни
Галачни кІеретІ?
Де за вун, лагъ, гьикІ гьахъин,
Ийизвай къелет?

Къе ава вун вагъши хъиз,
Пака жеда – кІел.
Къведа шумуд алхишиз,
Тахъайди хъиз хъел.

Квахъда къуват «хъвайидан»,
Акур хъиз ахвар.
Тарифда зун хайидан,
Гуз жеда пІагъар.

Ава, гъелбет, вахъ къве чин
Сад садаз къаншар:
Садан суьрет я киџин,
Сад – ламраз ухшар.

1982

Лезги халкъдин сивин яратмишунар

Лезги халкъдин адетра шииррин жуьреда туькIуьрнавай хурун эсерри къетIен чка къазва. И жуьредин эсерар гзафни-гзаф дуь-шуьшира тIебиатдивай – чилеривай, цаваривай мергьяматлувал, инсаф, хъсанвал, жуьреба-жуьре тIалабунар кьилиз акъудун кIан хъунихъ галаз алакълу я. Инсанар чеб гъуцариз кIанариз алахъзава.

Бинедин, яни чеб чал агакънавай дегъзаманрин лап деринрин сивин эсер туькIуьр хъунин жигъетдай халисан геляй, мумкин я, акъатнаватIани, чпи чи девирдин лезгийрин адетра, алатай вах-тара хъиз, роль къугъвазмачтIани, и жуьредин яратмишунрихъ эсердин къене патан ацIайвал, фикирдин деринвал ама, абурай чаз чи ата-бубайрин (бубайрин) руьгъдин гъакъикъат, адан эбедивал (гъамишалугъвал) аквазва.

Алай девирдин инсанар, къурагъвилер хъанваз, эгер чна, алатай вахтара хъиз, «гунияр» акъудна, хуьрера къекъуьрайтIа, хъуьреда, чун авамрай гъисабда.

Гъа и кар «пешатIаяр» (халкъдин арада и гаф дегии хъанва: «Пешапай». Амма я «апай», я «абай» гафар лезгибур туш, я абур пешинихъ, адан суварихъ, къацувилихъ, тIебиатдал цIийиз чан хтунихъ (гатфариз) галазни алакълу хъунухъ мумкин кар туш) акъудайтIани, кьилел къведа.

Яргъл рахун тавуна, лугъуз кIанзава: адетрихъ галаз алакълу «Гуни», «ПешатIай» «Пешапай» лирлияр лезги хуьрера гъар жуьре варианттар яз гьалтзава. Амма виридан мана-метлеб сад я.

Гъа икI чаз «Яран суварин лирлидайни» чи халкъдин мецин эсеррин хъивал аквазва. И хъивал халкъдин маса эсерризни хас я. Абурухъ акъалтзавай несилриз тербия гун патал чIехи метлеб ава. И кардиз чна къетIен фикир гана кIанда. Халкъдин вичин ивиарар квадарайтIа, чун кесиб жеда ва са къадар вахт фейила, чаз чун виляй аватда. Гъавиляй чна вирида чи руьгъдин девлетдин къайгъу датIана чIугуна кIанда.

ЯРАН СУВАРИН ЛИРЛИ

(Папари, къавуз кул гуз, лугъудай)

ЯрантIар, ярантIар¹.	Берекатар акатрай!
Къазма чна Яран тIвар!	Къван къванцихъди,
Чирк квадаррай кулари,	Квар кварцихъди,
Тамун таран тIвалари!	Къуд пага бул цуьквер хъуй,
Ракъар, варцар инухъди,	ГетIейра нек, дуьдгъвер хъуй!
Цифер, марфар анухъди!²	Синийра хъуй афарар,
Аман рагъ, хъсан рагъ,	КIвалера – шад хабарар!
Хипер, малар ацан, рагъ!	Суфрадик фу – къафун хъуй,
Ваз ви гъуцра рехъ гурай,	Иливдай чан, руфун хъуй!
НикIера чаз векъ хъурай!	ЯрантIар, ярантIар,
Пепе-шепе хкатрай,	Къазва чна Яран тIвар!

ГУНИ

Ай Гуни, Гуни, Гун-Гуни,
КIанда рагъ атун, Гуни.
Аман, аман, аман, Рагъ,
Къуьл акъудин къавал, рагъ.
Акъудин гъакI мухарни,
ЦуькIвер, нехвер, кIахарни.
Гатун паяр къурурин,
КIатIар чна ацIурин.
Эвел техил кIватIдайвал,
Ам чи гъиле гъатдайвал,
Гачал кбилер кудайвал,
Вазни паяр гудайвал,
Цав ракъинай ацIура,
Чаз шаддиз жув къалура.
Ай, Гуни, Гуни, Гун-Гуни,
КIанда рагъ атун, Гуни.
Свас хъиз цавуз акъуда,
Махлукъ адав агуда.
Рагъ, Рагъ, Рагъ,
Ксумир чан, фад къарагъ!

Циф цавалай алудна,
Жув вуна чав агуда.
Гунидин пай – Гунидиз,
Яб це на чи лирлидиз³.

ПЕШАТІАЙ

Я ПешатІай, ПешатІай,
Чаз марфар гъваш, ПешатІай!
Жуван накъвар къалурмир,
НикІер, салар къурурмир.
Къурай марф,
Къурай марф,

Цаву чилиз
Гурай марф!
Вири чна кІватІалай
Гъа ви куьлудъ стІалар
Эхличзава чна вал,
Гумир мадни чаз завал!

Я ПешатІай, ПешатІай,
Чаз марфар гъваш, ПешатІай!
Къачу къвезвай паярни,
Хкадра чи цІаярни.
Язух къвемир къуларин,
Ятар хкваш хвалариз.
ВацІар, кІамар рахурай,
РикІер чи шад авурай!
Къурай марф,
Къурай марф,
Цаву чилиз
Гурай марф!

ТЕМПЕЛ

Яда, яда, Гачалхан,
Тахтуна ваъ, къацІал хан!
Гъикъван вуна кІвалахда,
Чна валди дамахда?!

Хъша, ракъин цІу куда,
Таза ниси, фу гуда.
Неъ афнини камадур⁴,
Вал вил алаз ава тІур!
Кбуна къайи гьекъеди,
Гъарайзава бекъеди⁵.

Яда, яда, Гачалхан,
Таххуна ваъ, къацІал⁶ хан!
АтІанва вун кІвалахди,
Ша чун чухуьх булахдик.
Вилиз верцІиз акурди

Неда вуна – гъазурди!
КІвалахди хъай катда вун,
Кбурай цІам хъиз, гватда вун.
Бубадинни дидедин
Еб я вун, кас, гьебедин.

Яда, яда, Гачалхан,
Тахтуна ваъ, къацІал хан!
Пиле⁷ касдиз – фири нек,
Цан цайидаз – цуру нек!

ЦИНГИЛ-МИНГИЛ, НУЪКІ ХАЛА

Цингил-мингил, нуькІ хала,
Гъиле яхъ пер, къуьк, хала.
Ацукъмир гъакІ къавахдик,
Ша, пай кутур кІвалахдик!
Къавахди ваз гар гуда,
Чна – «темпел» тІвар гуда!

Цингил-мингил, нуькІ хала,
Гъиле яхъ пер, къуьк, хала.
Гагъ къил, гагъ кІвач, рикІ къамир,
Вилералди нуькІ къамир,

**Ашукъ хъана кагъулдал,
Хъварц ацукъда акъулдал!
Цингил-мингил, нуькІ хала,
Гъиле яхъ пер, къуьк, хала!**

ГАТФАРИН ЛИРЛИ

(Марфар яргъалди къвадайла)

**Акъваз, акъваз, чан цавар,
Бес я къурай чаз марфар.
Цифер гила алатрай,
Берекатар акатрай.
Къацар кІвачел акъалтрай,
АцІай къилер агалтрай.
Тарари емиш къурай,
Чиди квез алхиш хъурай.
Гъуцар, гъуцар, кІанибур,
ЧІурубурни къенибур,
Ракъинин нур чукІура,
Мергъяматар къалура.
Чна квез куь пай гуда,
Чун куьне квев агуда,
Пис крариз къай ягъа,
Квадра абур – цІай ягъа!**

-
1. Инухъди, анухъди – Яркі патан гафар я.
 2. ЯрантІар дегъзаманайрин гатфарин гъуц Эран (Яран) рушар. «Яр»-им къенин йикъара чна лугъузвай гъа «Эр» я.
 3. Лирли – хурун мани, шиир.
 4. Камадур – Яркі пата памадурриз гъа икІ лугъуда.
 5. Бекъе – кур, цурун гъвечІи къаб.
 6. КъацІ – алатай вахтара абур алай шейэр эцигдай тахтадикай авунвай, тукІуърнавай чка.
 7. Пиле кас – юзурна, гъерекатриз усал кас; кІвалах ийиз такІанди.

ЕГЪИ РУШАН БУЛУШКА

(Лезги халкъдин къиса)

Лезгийрин чІехи гъуцарикай сад тар, паквилин, михъи крарин, инсанрин арада адалат, марифат твазвай гатфарин гъуц Эренахъ са шумуд руш авай. Абурукай виридалайни гъвечІиди гъамиша вич-вичелай наразиди, бубади вичин рикІиз кІани кар тавурла, кефи чІур жедайди, кІваляйни экъечІ тийидайди тир, гъавиляй бубади адаз Егъи Руш тІвар ганвай.

Гатфар атана къуватда гъатнавай вахт тир. Къуд пад къацу хъанвай, къуд пата чиликай цуьквер хкатнавай. Цавардагъдин са чинал ацукъна, Эренан рушар дередай авахъзавай булахрал яд тухуз атанвай гуьрчег парталар алай, къуьнерихъ ракъинал нур гузвай варар галай рушариз килигзавай. Яд тухузвай рушари манияр лугъузвай, кварар эцигна, кап ягъиз, къацу чуьлдад шаддиз къуьлерзавай.

Эренан гъвечІи руш – Егъи Руш – кІваляй экъечІзавачир. Бубади адаз лагъана:

– Я чан руш, вач, жуван вахари хъиз, гъавадал нефес къацу. Инсанри дереда шадвилер ийизва, жувни абурун шадвилерик экечІ. Вун ви вахари гуьзетзава.

– Фидач зун! – бубадин гаф атІана руша. – Санизни фидач!

– Вучиз, я чан бала?

– Зи булашка куьгъне хъанва, рангарни фенва. Ихътинди алаз акуртІа, зал зи вахарни хъуьреда, инсанарни.

Фикирна, фикирна, бубади лагъана:

– ЦІийи булушка жеда вахъ, зи багъа руш, – цавуз килигна, хъуьрена буба. – Са тІимил эха.

Йикъан са чІавуз цаву къукърумарна ва михъи, экуь марф къвана. Ам къвадайла Эренан рушари шадвилер авуна, абуру марфадик къуьлерна, чеб къежирна. Амма Егъи Руш, абуру гъикъван адаз эвернатІани, кІваляй экъечІнач.

Ингъе марф яваш хъана ва ахпа михъиз хкатна.

– Ша захъ галаз, чан руш, – лагъана къецедай хтай бубади Егъи Рушаз. – Атана, за гъанвай жуван цІийи булушкадиз килиг. РикІиз хуш хъайитІа, алуки, тахъайтІа маса сеферда за ваз са маса булушка гъида.

Гъасятда къецедел экъечІна руш ва адаз цавал экІянавай ирид рангунин гуьрчег булушка акуна. Рушан шадвилехъ къадар хъанач. Ада, акъваз тийиз, бубадиз теменар гузвай. Бубадизни чир хъанвай: баладин дерт гъа и булушкадив гва къван!

Гъа чІавалай эгечІна, Эрена вичин Егъи Рушаз мукъвал-мукъвал ирид рангунин цІийи-цІийи булушкаяр гъиз, багъишиз хъана. ИкІ ада рушан гуьгъуьл хкажна.

Гатфарин, гатун марф къвана алатайла, инсанарни цавуз килигдай ва абуру лугъудай: «Егъи Рушан булушка! Егъи Рушан булушка! Егъи Руш...»

Вахтар фена ва инсанри гъуцар риклелай алудна. Егъи Рушан булушкадикайни рахазмач. Марфадилай гуьгъуьниз цавал пайда жезвай ирид рангунин затIуниз гила инсанри Яргъи Руш лугъузва.

ИНСАНРИН ТУМАР ГЪИКИ ГАЛАТНАЙ

(Лезги халкъдин къиса)

Дегъзаманада инсанрихъ, исятда авай са бязи маймунрихъ хъиз, тумар галайди тир лугъуда. А тумар, гагъ кIвачерик акатиз, инсанрай гъараяр акъудиз, гагъни чпел иланар хъиз алчуд жез, датIана манийвал гудайбур тир къван.

Яргъалди эхна, эхирни инсанри, чеб гъелекзавай тумариз вучда лугъуз, фикирар ийиз эгечIна. Фикирар-хиялар гзаф авуна абуру ва са хъсан меслятдални атана:

– Гъуцарин къилив фена, гъабуруз минетна кIанда, – лагъана сада.

– Эхъ, гъаки ийида чна, – лагъана муькуьда.

Пуд лагъайда къве гъилни цаварихъди акъажна, вирибурулай къакъан дагълар къалурна:

– Гафар тIимил хъуй, крар – гзаф. Ша!

Фена ибур гъуцарин къилив. Яб гана ибуруз гъуцари ва гъасятда жаваб ахгакъарна:

– Вучна вучда къван... АтIуда чна куь тумар... Лап гъа кIанелай атIуда!.. АтIана, кицIериз гуда.

– Гъваш са вижевай кIанчIни са хци якIв! – лугъуда гъуцарикай виридалайни чIехида – Цаварин Дагърагъ-Багърагъди вичиз табий тIумбулриз.

Гъасятда идан тIумбулри кар къилиз акъудна: тамун гъуцран къуьн хатадай галукъна, ярх хъайи зурба мегъуьн таран тандикай атIай вижевай са къатI-къатIашни гъида ибуру, акурла, гъар садак, гъатта гъуцарик чпикни, кичI кутадай гзаф хци, ракъинихъ галаз нурдалди гъуьжетзавай, вич гъеле галукъдалди бедендилай алатзавай, вижевай цуцун кIарасдин тум галай мягъкем якIвни.

Ахпа вуч хъанатIа, квез залайни вилик чир хъана кIанзава, гъелбетда. Вуч хъана, вуч хъжеда къван? А якIв акунмазди кичI акатай инсанрин тумар чеб-чпелай галатна.

Гъа кичIевилин зурзун кумайвилай къени инсанриз цIийи тумар экъечIзавач. Абурун тумар тIуьрвилай кицIеризни инсанар пара хуш я. Абуру, инсанар акурла, шадвилай гъасятда чпин тумар галтадзава ва гъа идалди лугъузва: «АтIа вахтара квехъни гъа ихътин тумар галайди тир гъа-а-а!...»

ГЪАЛАТИ

(Лезги халкъдин къиса)

Сада-садахъ галаз ихтилатар ийиз, акур-такурдакай ахъайиз, рекъяй къве кас хъфизвай: сад – балкІандал алаз, муькуьди – яхди.

Са къадар рехъ гъа икІ атІайдалай къулухъ, са чІавуз, акъвазна, са ял акъадарна, яхди физвайда лугъуда:

– Чна къведа тІимил ихтилатар авунач. ГъакІ тушни?

– Эхъ, гъакІ я, стха.

– Мадни хъийидани?

– ХъувуртІа, лапни хъсан жеда. Хъсан суьгъбетри рехъ фад акъудда.

Чун гъеле адан анжах пудай са паюниз фенва.

– Вуна гъакІ лугъузвани?

– МасакІа гъикІ лугъуда?! – мягътел жезва балкІандал алайди.

– Зунни акІ авунал рази я, чан стха. Анжах сифте са кар ийин чна.

За и рекъин къерехдал экъечІнавай тарарик са тІимил ял акъадарда. Аллагъди гайитІа, гъа и рекъе мадни гъалт хъийида чун. Гъа чІавуз чна чи суьгъбетар давамарда.

БалкІандал алайди фикирлу яз хъфена. Амма са къадар рехъ атІайла, ам элкъвена хтана. Адаз, пар авай гъебеяр къвалав эцигна, са тарцин тандихъ агалтна, ахвариз фенвай вичин рекъин юлдаш акуна. Ам къадарсуз галатнавайди ада заландиз къачузвай нефесди къалурзавай.

Ингъе ксанвайди эхирни ахварай авагна. Адаз, вичин къаншарда ацукъна, чарчин кІус алчударна авунвай, гъили куьткъуьннавай тенбекдин пІапІрусдай гумар акъудзавай кас ва къвалав тарцел кутІуннавай пурх язавай балкІан акуна.

– Вагъ, я Исахан, вун элкъвена хтана хъи, стха?! – мягътелвал къалурна ада.

Кас ахварай аватайди акуна, рекъин юлдаш гъасятда къарагъна ва вичин рикІ авай патал са гъил эцигна, муькуь гъилелди эвела вичин къил са шумудра яна, ахпа ам хура туна, лагъана:

– Багъишламиша, Мегъамедмирзе стха. «Гежни хъуй, – лугъуда халкъди, амма акъул атуй». Зун ви гъавурда акъуна. ГъалатІ ахъайна за, лап зурба гъалатІ. Къарагъ, акъах балкІандал! Рекъе ихтилатар давамарда чна.

*Кхъена гъазурайди Абдул ФЕТЯГЪ я
(Автордин архивдай)*

Сатира ва юмор

Къепир СЕЛИМ-БЕГ

Гъезерчи бубадин къаравилийрикай

ТАВАКЪУЙДА ГЪАКІ АЯ

Гъезерчи буба, вич яшлу тиртлани, кІвачел къезил, кар-кІвалахда вичІегъ, межлисда шад, зарафатчи итим тир.

Колхоздин гъи кІвалахдал хъайитлани зарбачи яз, ада вич виридаз сейли авунвай. Бригадир Чубанани кваз йикъа шумудра Гъезерчи буба гьалтайтлани, къил агъузна гъурметдалди адаз и чІаван хийирар лугъудай.

Са юкъуз Гъезерчиди вичи-вичиз лугъуда: «Йикъа шумудра хъуй?! Аданбур зарафатар яни, тахъайтла рикІивай? За и кар чир тавуна тач».

КІвалахдилай хтана, юргъун хъанваз фад къаткай Гъезерчи йифен са арада ахварикай кватна. Ада къил хкажна, къатканвай папаз вил яна. Ам секин яз акурла, алухар алуқІна, ван тавурай лугъуз, явашдиз рак ачухна, фида. Ахварик квачир паб, кІвалин къенез аватнавай вацран ишигъдал итимдин гъерекат акурла, куьтІ тавуна, тажуб яз пенжердал фена. Итимди тади кваз куьчедай виниз гъерекатзавай. Варз алай йиф экуьди тиртлани, муькуь куьчедиз экъечІай ам мад ахкунач. Ахвар квахъна, агъзур хиял рикІяй физвай Ифранса ажугълу яз пенжердал хур вегъена, килигиз акъвазда.

Са къадар вахт арадай фена, итим хквез акурла, ада, тадиз месик экечІна, ксай амалар авуна. Гъезерчи хтана, бегъем нефесни акъуд тийиз, месик экечІ хъувуна.

Ифранса, пакаман дердияр авуна, багъна патал чуьхуьдай пекерни къачуна булахдал фида. Ам анал алай ва къвез-хъфизвай дишегълийриз дикъетдивди килигзавай. Адаз чизвай Гъезерчидиз теклифнавай дишегълидин чин, вич акурла, гъикІ авуртлани дегиш жадайдди. Яргъалди акъвазна Ифранса, эхир хъфиз кІанз гъилевай пек шуткъун хъийизвай арада атай бригадирдин папа, салам гана, лугъуда:

- Я руш, яраб ви итимдиз а вахтунда месикай хкечІиз кагъул хъаначир жал?
- ГъикІ? – са куьникайни хабар авачирдай къуна Ифрансади.
- ГъакІ! Чиниз къвез?
- Куьниз? Вучиз? Хабар авач.
- Йифиз кІвалевай итим къарагъна фидайла, бес хабар жадай адет тушни?
- Фейид хъиз, ам хквенни ийидачни къван? Ахпа гъикІ хъана? – вичиз са къайгъуни авачирдай къуна Ифрансади.

– Вунни, валлагъ... Ахпа гьикI жеда къван, югъди чуьлда кIвалахал алай-бурал къил эяна хтана, геждалди колхоздин правление аваз, анай тIвалуни атIай яц хьиз, галат хьанваз, гьич фуни туьтIуьна къаткай итим бегъем ахварал тефенмаз, эвериз Гьезерчи атана. Яраб и арада адакай вуч ийизватIа лугъуз, зи рикIик къалабулук акатна. Пенжердила, гьикI хьанва, адакай и арада вуч ийизва лагъана жузурла, чарасуз лазим я лугъуз акъвазна. Эхир ам гужуналди ахварикай хкудна. «ГьикI хьанва, амадаг, и арада чарасуз вуч ава?» – лагъана хабар къурла, ам анжах «Ваз и чIаван хийирар хъуй?» – лагъана, элкъвена хъфена. «Яраб им заз авур тегъер я жал?» – лугъуз я итим, я зун ахварал хъфенач. Акъатна хуьрей Ифрансади квар къуьнуьхъ хъивегъна.

– Хъша кван, Биги вах. Язук хъана зи итимдин.

– ГьикI?! Ахвар чид хайила, язук аданди гьикI жезвайди тир?

– Гатун яргъи юкъуз векъин маркунал, вични гишила.

– Вучиз, бес адав фу гвачни?

– Гва, кализ гуда лагъана эцигнавай хъукъвай фуни тIарам са нисидин кIус.

– Вучиз, куьна фу амачирни? Вуна адаз гъамиша галайвал ийидайди тир хъи?!

– Я къин тавур вах, заз ам финикай-хтуникай хабар авайди тир. Ада, заз ван тахъурай лугъуз, акъван явашдиз камар къачузвай хъи. Заз ашнадин патав фенвайди хъиз хъана. Хъиляй вич чIалал къведалди гъар кIвалахдал фидайлани хъукъвай фу кутун, хтайлани бегъем къелни квачир хуьрек гун къаст тир зи.

– Вув-в! Ви рикIяй тефидай хиял авач. Аллагъдиз шукур, ам вуна лугъудай хъинди туш хъи? – ачух хъуьруьн давамарна Бигиди.

– Я руш, итимар дяведа къеи хендедаяр тIимил авайни? Тахъайла, йифен къулариз ксанвайдаз зарафатрай салам гуз фин нин хиялдиз къведа, я вах? – лагъана, гутур хъуьруьн авуна Ифрансани.

Югъ нянрихъ элкъвейла, Гьезерчи кIвалахдила, хквез акурла, Ифрансади ам, варарив эвичIна, гуьзетда. РикIивайни адан берекатлу чиниз серин янавай. Ихътин гьал акур папа, хъуьруьн акатна, лугъуда:

– Багъишламиша, итим, заз вун...

– Зун гъавурда ава, – папан гаф атIана Гьезерчиди, юргъун хъуникди яр-гъияр тавуна.

– Куьн гъавурда?

– Хъиляй вуна чанта яхун яз къуьнуьз вегъенвайди чизва заз. Фу, булах-дик кутуна, хъуьтуьларна тIуьна. Зак са гунагъни квачиз, ви рикIяй нубатсуз хиялар финикай заз кIусни къайгъу тушир, – ада, къуьнуьхъай чанта геляна, Ифрансадив вугана.

– Бес ваз квекай къайгъу ава, чан итим?

– Заз?!

– Эхъ, ваз? – рикIик са кар квайди къатIана папа.

– Къе чи патав бригадир атайла, гьич балкIандилай эвичIни тавуна, галай-буруз «Жезвани, гьикI я?» – лагъана, муькуь маркунал алайбурун патав фена, анал илифна. ТахъайтIа, акъвазна, пад-къерех агуддайди тир. Къе лагъайтIа... – перт хьанвай тегъер къуьнер чуькъвена Гьезерчиди.

– Я чан итим, а кардин патахъай вуна са фикирни ийимир. За абуруз нянихъ чиниз атун теклифда, са кап гъерен тум кутуна, къажгъан къулал ала. Чна, къудни санал ацукъна, акъатай гьалатIар хъуьруьнриз вегъейла, чалай Аллагъди гьил къачудачни?

– Тавакъуйда, чан паб, вуна гьакI ая, – лагъана алай шал-шалам хтIуннавай чкадила, кIулавай агъур пар аватай тегъер, гъевес саз хъхъана, зирекдиз къарагъай Гьезерчи бубади.

////////////////////////////////////

Къаравилияр

* * *

Къве дагъви супермаркетда ава. Шей-шуъй къачуна кассадал хтана пул гузвай арада сада хабар къазва:

- *И манатдавай пакетдин къимет гъикъван я?*
- *Пуд манат,- жаваб гузва кассирди.*
- *Акъван багъа вучиз я? Чи хуъре абурун къимет са манат я.*

* * *

Дагъдай хуъруъз хкъезвай пуд дагъви Аждагъандал расалмиш жезва. Имни аждагъандин гуъгъулар хъсан ва руфун къулай тир чIав хъана. Ада лугъузва дагъвийриз:

- За къун исятда незвач, ахпани вири недач. Ката и дагъдилай цIар чIгуна, виридалай кIвенкIве хтайди за хуъруъзни рахкурда.

Шад жезва дагъвийриз ва катиз-катиз дагъдилай цIар чIугваз рекъе гъатзава, аждагъан абурал вил эцигна ацукънава.

Сад хкъезва дагъвийрикай, ахпа къвед лагъайдини агакъзава, амма пуд лагъайди хтана ахкъатзавач.

- *Гъиниз фена ам, вучиз ахгакъзавач?- хабар къазва аждагъанди.*
- Ахгакънавай дагъвийри жаваб гузва:*
- *Ам кIвализ кат хъувунва.*

* * *

Папа итмдиз тIуъкъ гузва: - Вучиз ятIани вун гъамиша зи машин, зи кIвал, зи туъквен, лугъуз рахазва. Чун набни гъуъл яз цIуд йисав агакъзава, садра къванни чи машин, чи кIвал, чи туъквен лагъайтIа жседачни?

Гъуълъуъ жаваб гузвач.

Генани папа хабар къазва:

- *Зур сят я вун а шкафда къекъвез – вуна вуч жагъурзавайди я?*
- *За чи михъи гуълъутар,- жаваб гузва итимди.*

* * *

Жегъил дагъви рехъ къуна катзава. Къулухъай атана адан патав агакъай машин акъваззава ва рулдихъ галай касди лугъузва:

-Ацукъ, я дуст кас, за тухуда вун ви рекъиз.

Рекъе авайда адаз жаваб гузва:

-Сагърай, дуст кас, зак пара тади ква.

* * *

Вокзалдин перрондал чемодандал ацукъна дишегъли шехъзава. Ам акур эгъли кас патав агатзава.

-Вуч хъанва, я вах, вун шехъ вучиз ийизва?- хабар къазва ада.

-Зун поезддиз геже хъана.

-Гзаф геже хъанани?

-Пуд декъикъа.

Эгъли кас хъуърезва: -Пуд декъикъа вуч зат1 я, к1вал къени хъайиди? Ви шехъунар сятеринбур я.

* * *

Дагъви ресторанда ацуънава, ада вичив гвай илимрин кандидатвилини диплом виридаз аквадайвал столдал эцигнава. Ам акур официантди дагъвидивай хабар къазва:

- Диплом вуна ц1ийиз къачунвайди яни? Шумуд гъер, шумуд жунгав гана вуна адахъ?

Дагъви суалди мягътеларзава:

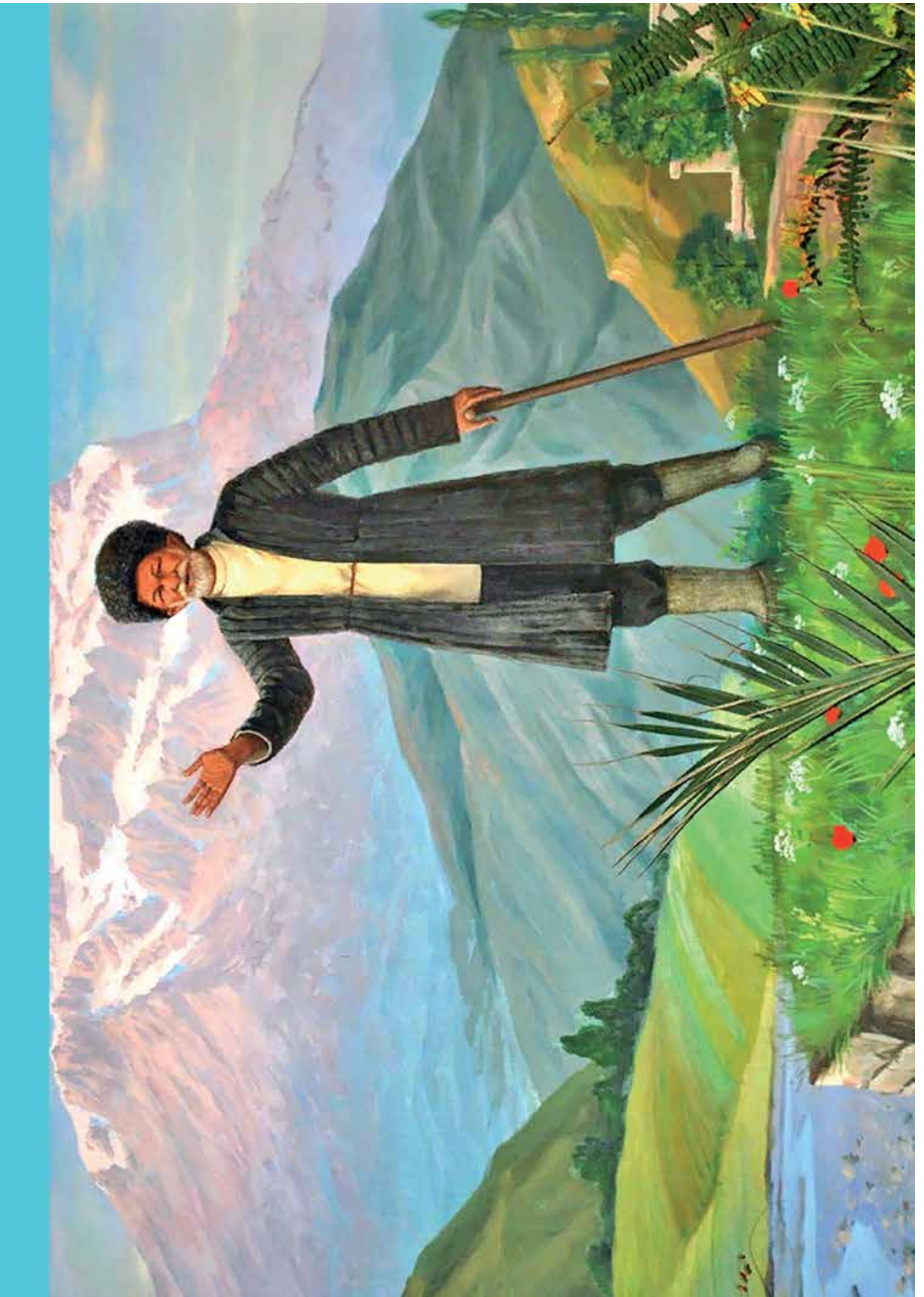
- Вагъ, ам вуч суал я вуна гузвайди? Гъерерихъ, жунгаврихъ къачун шарт1 туш хъи – ам заз зи дустари авунвай пишкеш я.

* * *

Куъчедай т1уз физвай полицейскдин къилел керпич аватзава, чинай иви авахъзавай адан патав хъел квай са дагъви катна къвезва.

-Эй, ибур гъихътин крар я жезвайбур? Эгер инлай инсанар физвайт1а?

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой 73895

